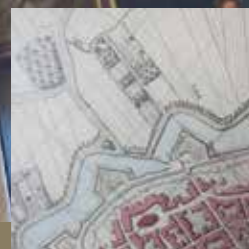

KASTEEL & BUITENPLAATS

MAART 2017 | JAARGANG 19 | NR. 56

IN DEZE UITGAVE

NKS

TUSSEN DRAAGVLAK EN DRAAGKRACHT | KOETSHUIZEN EN
PAARDENSTALLEN | KOEP, BUITENPLAATS OF ONDERNEMERSVILLA? |
DE NATIONALE MONUMENTENORGANISATIE

REDACTIONEEL

Een nieuwe jaargang van Kasteel&Buitenplaats. 2016 blijkt een zeer vruchtbaar jaar geweest te zijn voor boeken over kastelen en buitenplaatsen. Zoveel zelfs, dat we geen plaats hadden om al die uitgaven in het jaar zelf te bespreken. Er ligt nog een flinke stapel te wachten en om de achterstand een beetje in te halen, recenseren we de komende nummers wat meer boeken dan normaal. Het is een goed teken dat er zoveel verschijnt, kastelen en buitenplaatsen trekken dus veel belangstelling. Hopelijk vertaalt zich dat ook in draagvlak, bij publiek en politiek. Cultuur en erfgoed staan indirect sterk in de belangstelling bij de komende verkiezingen. Nationale identiteit is een onderwerp dat velen in beweging brengt en erfgoed speelt daarin een hoofdrol. Wat is typisch Nederlands, nu en in de toekomst? Welke verhalen willen we over onszelf vertellen en horen, en wie zijn die 'onszelf' eigenlijk? Hoe veranderen die verhalen in de loop van de tijd en welke rol spelen kastelen en buitenplaatsen in dat nationale en regionale vertoog? Daar wordt veel over nagedacht, zowel bij de kastelen zelf, de beleidsmakers bij de overheid en erfgoedinstellingen zoals ook de NKS er een is. We zullen daar de komende tijd aandacht aan besteden. Om iets over erfgoed te kunnen zeggen, moet het wel bekend zijn. In dit nummer twee bijdragen van Ben Olde Meierink, waarin hij feitelijk daarvoor aandacht vraagt. Het vaak verwaarloosde monumentale erfgoed op de voorburch, maar ook een door nieuwbouw volkomen ingesloten geweest buitenplaats in Zaltbommel, waarvan onverwacht toch nog veel historisch bewaard gebleven is. Dat laat eens te meer zien hoe belangrijk onderzoek is als basis voor de verhalen die we willen vertellen over onze historische omgeving. Noteer alvast in de agenda: 5 juni 2017, tiende editie van de Dag van het Kasteel.

> POORT KASTEEL HEESWIJK. FOTO JUDITH KUIPÉRI

D o n a t u s

Dé kerken- en monumentenverzekeraar van Nederland

COLOFON

Kasteel & Buitenplaats is een uitgave van de NKS Kenniscentrum voor Kasteel en Buitenplaats en verschijnt 4 keer per jaar.

REDACTIEADRES

Kasteel & Buitenplaats
Postbus 123 | 3960 BC
Wijk bij Duurstede | 0343-578995
Email: f.vogelzang@kastelen.nl
banknummer NKS NL24ABNA0470759267
ISSN: 2405-7231

Los nummer € 3,50 exclusief verzendkosten

REDACTIE

dr. Fred Vogelzang, ir. Rob Gruben en drs. Lucie Wessels

AAN DIT NUMMER WERKTEN VERDER MEE

dr. Bouke van Gorp, prof. dr. Yme Kuiper, drs. Carla Oldenburger,
drs. Ben Olde Meierink

Volg ons ook op facebook: <http://www.facebook.com/nkskasteelenbuitenplaats>
Voor bedreigde kastelen: <http://www.facebook.com/WerkgroepBedreigdeKastelen>
De uiterste inleverdatum voor kopij voor het volgend nummer is 1 april 2015

OMSLAG

Buitenplaats Trompenburgh te 's-Gravelande. Foto Chiel van Diest

ONTWERP

ten Have creatieve communicatie, Zoelen

OPMAAK

NKS by GH

DRUK

GVO grafisch bedrijf B.V. Ponsen & Looijen te Ede. Oplage: 2000

DONATEUR WORDEN?

Meld u aan via www.kastelen.nl

De NKS aanvaardt geen verantwoordelijkheid voor ingezonden stukken en behoudt zich het recht voor om ingezonden stukken zonder opgaaf van redenen te weigeren. Aan alle artikelen wordt de meeste zorg besteed, maar de ervaring heeft geleerd dat desondanks fouten niet geheel te voorkomen zijn. Kasteel & Buitenplaats is een uitgave van de NKS en wordt gratis toegezonden aan de begunstigers en relaties van de stichting. U kunt uw reactie of artikel sturen naar hierboven genoemd adres. Mocht u teksten uit deze uitgave willen overnemen, neemt u dan contact op met de redactie.

INHOUDSOPGAVE

REDACTIONEEL	2
TUSSEN DRAAGVLAK EN DRAAGKRACHT	3
COLUMN: EEN VERHAAL VERTELLEN	8
COLUMN: DE PRINSESSETUIN, EEN PRUISISCH PARADIJSJE VAN PRINSES LOUISE?	10
KOETSHUIZEN EN PAARDENSTALLEN	13
COLUMN: HELMOND EN HET KAPSPANT	15
KOEPEL, BUITENPLAATS OF ONDERNEMERSVILLA?	16
DE NATIONALE MONUMENTENORGANISATIE	22
BOEKEN	25

TUSSEN DRAAGVLAK EN DRAAGKRACHT

TOERISME ALS PASSENDE BESTEMMING VOOR KASTELEN EN BUITENPLAATSEN?

> **Bouke van Gorp**

Assistant Professor Human Geography and Planning Universiteit Utrecht

Erfgoed en toerisme lijken onafscheidelijk. UNESCO werelderfgoedsites mogen zich jaarlijks verheugen in duizenden toeristen. Voor veel vakantiegangers hoort een bezoekje aan een oud kasteel, kerk of stadje er nu eenmaal bij. De toeristische belangstelling voor erfgoed is niet zo verwonderlijk. De transformatie van oude objecten naar erfgoed en naar toeristische bezienswaardigheid ging deels samen op. Het verlangen tot behoud en tot bezoek hing volgens Graham, Ashworth & Tunbridge samen met de opkomst van erfgoed. De nieuwe afstand tot het verleden wakkerde tegelijkertijd de fascinatie ervoor aan. Verlaten ruïnes van grote huizen werden in de Romantiek plaatsen voor romantische bespiegelingen, terwijl bewoonde kastelen en buitens al eerder behoorden tot het toeristische menu van welgestelde reizigers. Wel was dat veel meer vanwege hun smaakvolle inrichting dan om hun betekenis als collectief erfgoed.

Hoewel toeristische trekpleister dus geen vreemde bestemming is voor kastelen en buitenplaatsen, is het niet de enige of de beste manier om deze objecten te behouden voor volgende generaties. Dit artikel werpt daarom een kritisch licht op kastelen en buitenplaatsen als toeristische attracties. Dat is niet uit pessimisme over wat deze historische objecten bezoekers te bieden hebben, of uit onderschatting van het economische belang van toerisme. Kastelen en buitenplaatsen zijn juist plekken voor bewondering, verwondering en kennismaking met het verleden. Zo vormen ze een belangrijk ingrediënt voor een leuk dagje uit. Maar toerisme komt ook met gevaren, voor zowel het object als de omgeving. Behoud en bezoek gaan namelijk niet altijd even goed samen. Toerisme is daarom niet de simpele oplossing voor vraagstukken over de kosten van het beheer en behoud van erfgoed.

> ZOMERDAG IN DE TUIN. FOTO PALEIS HET LOO

BEZIENSWAARDIG?

Bezienswaardigheden bestaan niet in zichzelf. Ze worden letterlijk en figuurlijk op de toeristische kaart gezet en zo ontsloten voor toeristen. Dat gebeurt door fysieke ingrepen als het aanleggen van een toegangsweg, een parkeerplaats, of een uitkijkpunt. En het gebeurt door een object te 'markeren' als bezienswaardig. Een bordje op de gevel vertelt de toerist dat dit een interessant gebouw is. Een vermelding in reisgidsen, al dan niet met een aantal sterren om aan te geven hoe bijzonder of karakteristiek het is, maakt dat de toerist zich al verheugt op een bezoek. MacCannel sprak in deze context over *markers* waarbij hij zelfs stelde dat de meeste toeristen de bezienswaardigheid voorafgaand aan het

> LEES VERDER OP PAGINA 4

> RONDLEIDING. FOTO KASTEEL KEUKENHOF

bezoek eigenlijk al gezien hebben – op de foto's in reisgidsen, brochures en websites.

Waaraan een object moet voldoen om als attractie gemarkeerd te worden, is niet zo eenvoudig vast te stellen. Aan de basis van het massatoerisme lag het doorbreken van de dagelijks sleur centraal, aldus auteurs als Urry. De focus van het toerisme lag dus op alles wat anders was dan het dagelijkse leven van de arbeiders in de grote industriesteden. Zo ontstond de toeristische blik op het exotische en het onaangetaste. De nadruk op 'het andere' betekende veel aandacht voor andere tijden dan het heden, andere plaatsen en andere belevenissen dan de dagelijkse. Kastelen en buitenplaatsen vertegenwoordigen zeker een andere tijd, maar bieden mogelijk ook andere belevenis. Ze geven een kijkje in het leven van de elite – met al hun rijkdom en hun eigenaardigheden: overdadige schranspartijen, pruiken en poeders, hoepelrokken en intriges.

Erfgoed kan niet alleen tot bezienswaardigheid worden, omdat het staat voor iets anders dan het dagelijkse leven. In het proces van *nation building*, waar de ontdekking van het nationale erfgoed deel van uitmaakte, is toerisme ook een uitdrukking van vaderlandsliefde. Symbolische landschappen en belangrijke plaatsen uit de 'vaderlandsche' geschiedenis worden bezocht. Sinds de opkomst van het massatoerisme is de samenleving veranderd en dus ook toerisme. De tegenwoordige beleveniseconomie geeft een nog grotere belang aan beleving. De klassieke presentatiewijze van veel kastelen sluit niet meer aan bij de verwachtingen van hedendaagse bezoekers. De rondleidingen door enkele rijk gedecoreerde woon- en slaapvertrekken met het meubilair gepositioneerd als een poppenhuis - te bewonderen van achter een koord, kamers met harnassen en vitrines vol gebruiksvoorwerpen, slechts voorzien van kleine informatieborden, is voor een deel van de bezoekers allang niet meer spannend genoeg. Als reactie kan de bezoeker nu middeleeuws brood bakken, toeschouwer zijn bij ridderspelen, met touch screens door allerlei multimedia presentaties swipen, speurtochten volgen, en zelfs klimaatkamers bezoeken. Dit alles om van het bezoek een onvergetelijke ervaring te maken.

BEZOEK ALS DRAAGVLAK

We hebben gezien onder welke omstandigheden een kasteel of buitenplaats kan verworden tot een bezienswaardigheid. Dat betekent nog niet dat toerisme een natuurlijk functie van erfgoed is. Om te begrijpen hoe bezoek een reden werd voor behoud moeten we naar de aandacht voor cultuurparticipatie. In de jaren '90, toen cultuurparticipatie en educatie vanuit de overheid aandacht kreeg, was een veel gehoord devies 'onbekend maakt onbemind'.

> MIDDELEEUEWS KAMPMENT. FOTO MUIDERSLOT

We moeten kinderen kennis laten maken met erfgoed, zodat ze het leren waarderen. Als volgende generaties niet weten dat erfgoed er is, en wat daaraan te beleven is, dan heeft het geen waarde voor ze. Dus om erfgoed een toekomst te garanderen, moeten de deuren open voor het publiek. Zo ontstaat de haast onontkoombare relatie tussen behoud en bezoek. Gelukkig lijkt er ook vraag te zijn naar het bezoeken van erfgoed. Cultuurtoerisme is sinds de jaren '90 sterk gegroeid. Dat hangt mede samen met de opkomst van de vele korte vakanties en citybreaks. De cultuurparticipatie in Nederland ligt binnen Europa al jaren relatief hoog. Toch is slechts een kleiner deel zo cultureel actief dat zij meerdere monumenten en musea per jaar bezoekt en wellicht hetzelfde object meermaals bezichtigt. Hoewel dat betekent dat erfgoed als categorie op bezoek kan rekenen, wil dat niet zeggen dat alle individueel opengestelde kastelen en buitenplaatsen veel bezoekers zullen trekken. Slechts de meest bekende als Muiderslot, Loevenstein en Het Loo mogen wellicht hopen op drie bezoeken in een mensenleven: als kind, als ouder en als grootouder. Dat zou op zich geen probleem zijn, ware het niet dat in de wens om de betekenis van erfgoed grijpbaar te maken, bezoekersaantallen vaak erg belangrijk zijn.

HET MEETBAAR MAKEN VAN ERFGOED

In een tijd waar vooral aan cijfers gehecht lijkt te worden om de effecten van beleid aan af te meten, wordt gepoogd om ook de betekenis van erfgoed en cultuur meetbaar te maken. Tegenover de kosten van het behoud van erfgoed, die zich laten uitdrukken in de omvang van subsidieregelingen en belastingvoordelen voor eigenaren, staan moeilijk inzichtelijk te maken opbrengsten. De betekenis van erfgoed voor de samenleving bestaat uit waarden en functies die grotendeels 'soft' zijn. Erfgoed draagt bij aan een *sense of place*, kan een *landmark* vormen, geeft (wetenschappelijke) informatie over het verleden, dient ter legitimatie van huidige machtsverhoudingen, bindt mensen aan een groep en voorziet die groep van een identiteit. En niet te vergeten, het kan ook een esthetische waarde hebben. Niet alleen laten deze 'zachte' waarden zich lastig kwantificeren, zelfs de volledige economische waarde is niet goed uit te drukken in een getal. De directe inkomsten als huuropbrengsten of entreeprijs zijn wel vast te stellen, maar de economische betekenis is groter. Erfgoed trekt toeristen naar de stad die daar ook geld uitgeven in winkels en horeca. Vastgoed dat aantrekkelijk is gelegen nabij een historisch centrum of kasteel is meer geld waard. Die inkomsten zijn echter niet direct verbonden met het erfgoed en komen bovendien anderen ten goede.

Het aantal drempeloverschrijdingen lijkt weliswaar een zinvolle

maatstaaf, samen wellicht met aantallen vrijwilligers, 'vrienden van' en inkomsten uit entree, om iets te kunnen zeggen over de betekenis van erfgoed. Echter, daarmee wordt nooit het hele bereik van het erfgoed gemeten: Hoeveel fietsers genoten in stilte van het uitzicht op de buitenplaats? Hoeveel omwonenden mijmerden tijdens hun wandeling met de hond stiekem over hoe bijzonder het zou zijn om daar te mogen wonen? En wat te denken van de mensen die niet meer in de buurt van het object komen, maar zich er wel mee verbonden voelen via bijvoorbeeld familieverhalen of hun eigen jeugdherinneringen?

HET PRIMAAT VAN DE ECONOMIE

En zo leven we in een paradoxale tijd. De fascinatie voor het verleden is groot. Al in de jaren '90 van de vorige eeuw schreef Lowenthal met verwondering over de uitdijende verzameling erfgoed in de hedendaagse samenleving. Gemeentelijke monumentenlijsten groeien: steeds weer een nieuw verleden staat op zoveel afstand dat het gewaardeerd wordt, en steeds meer verschillende objecten verworden tot erfgoed. Niet alleen kerken, grachtenpanden en kastelen, maar ook fabrieken, arbeidershuisjes en gebruiksvoorwerpen uit grootmoeders tijd worden bewaard. Terwijl we ons met meer erfgoed lijken te omringen, verschuift de nadruk steeds meer naar de meetbare en daarmee vaak economische betekenis van dat erfgoed.

Het discours van de eenentwintigste eeuw tot zover lijkt er een te zijn van 'eigen broek op houden'. Neoliberalisme en marktwerking hebben ook hun intrede gedaan in de wereld van cultuur en erfgoed. Musea en erfgoedinstellingen moeten hun bestaansrecht bewijzen, vooral financieel. Het argument is dat er geen middelen zijn voor al ons erfgoed en dat steeds minder gekeken kan worden naar de overheid, die nu eenmaal dient te bezuinigen. Erfgoed is dus veranderd van een 'merit good' in een economisch goed. Dat erfgoed een economische betekenis heeft is op zich geen nieuws – wel dat aan de economische betekenis het primaat wordt gegeven. Het is daardoor niet verwonderlijk dat toerisme door velen gezien wordt als een welhaast natuurlijke bestemming van erfgoed: het creëert draagvlak, speelt in op vraag en levert geld op.

Voordat we nu van alle kastelen en buitenplaatsen in Nederland de deuren opengooien om drommen toeristen te verwelkomen, is het goed om meer inzicht te krijgen in het paradoxale karakter van toerisme. Waar bezoek enerzijds een waardering van het erfgoed is die het behoud op lange termijn kan garanderen, kan datzelfde bezoek anderzijds ook het verval van erfgoed versnellen. Dit paradoxale karakter zal ik uitwerken aan de hand van drie dilemma's: de economische kracht, de bonte kermis en de duurzaamheid.

> KINDEREN SCHMINKEN.
FOTO KASTEEL GELDROP

> LEES VERDER OP PAGINA 6

DILEMMA 1 DE ECONOMISCHE KRACHT VAN TOERISME: KIP MET GOUDEN EIEREN OF PARASIET?

Entreebewijzen, huurprijs voor audiotours, kaartjes voor rondleiding door gidsen – het zijn allemaal inkomsten voor het erfgoed. Om deze inkomsten aan te vullen, hebben steeds meer erfgoedattracties een souvenirwinkel of horecahoek geopend. Iedere zichzelf respecterende erfgoedattractie lijkt een hoek met boeken, gidsjes en prullaria te moeten hebben. Zonder de verplichte gang langs schappen met de obligate koelkastmagneten, plastic zwaarden, papieren maquettes, of pennen is een bezoek niet compleet. Afgekeken van pretparken als Disney of Efteling lijken de souvenirs een steeds grotere plaats in te nemen – strategisch gepositioneerd zodat de verleiding om iets te kopen optimaal wordt aangewakkerd. Een lunchroom of koffiecorner erbij verzorgt niet alleen de innerlijke mens, maar zorgt ook voor extra inkomsten.

In de afgelopen decennia zijn de verdiensten uit entreprijzen, horeca en prullaria belangrijker geworden ten opzichte van subsidies. Hoe belangrijk deze inkomsten ook zijn, ze zijn niet snel zo omvangrijk dat ze kostendekkend zijn – kostendekkend voor zowel de openstelling van het erfgoed als voor het onderhoud ervan op de lange termijn. Entreprijzen vragen die werkelijk kostendekkend zijn, is lastig. De hoge prijs zal een deel van de potentiële bezoekers afschrikken. Sommige bezoekers vinden trouwens iedere entreprijs te hoog. Zij menen dat erfgoed van ons allemaal is, dat ze er via de belastingen al genoeg aan betalen, dat kasteel eigenaren stiekem rijk genoeg zijn (ze konden immers dit bouwen) of dat de buitenplaats uiteindelijk over de rug van hun voorvaders gebouwd is. Andere bezoekers zijn wel bereid de prijs te betalen, maar eisen een flinke tegenprestatie: van het aantal vertrekken dat te zien is, wat er voor kinderen te beleven valt en hoe leuk de gidsen vertellen. In een samenleving waar de economie grotendeels om belevenis draait is die verwachting niet zo verwonderlijk. Maar: meer belevenis leveren vraagt ook investeringen en onderhoud. Net zo goed als dat de inrichting en exploitatie van café en winkeltje betaald moeten worden. Dat staat nog los van de vraag of de inrichting van die horeca- en prullariahoek niet ten koste gaat van de cultuurhistorische waarde van het object of ensemble.

Hoewel er dus voor kastelen en buitenplaatsen wel geld te verdienen is aan toerisme, is het de vraag of toerisme een economisch duurzame bestemming is. De openstelling zelf kost immers ook geld. Navrant in de context van het discours van 'eigen broek ophouden' is het parasitaire karakter van toerisme. De meeste verdiensten aan het toerisme komen immers niet bij het erfgoed zelf terecht. Een bezoek aan het kasteel wordt vaak

gecombineerd met een middagje winkelen en aansluitend een hapje eten op het terras. De horeca, accommodaties en winkels in de omgeving van het kasteel of de buitenplaats profiteren van de toeristen – zonder zich te hoeven bekommeren over de instandhouding van dat erfgoed. Ondanks visionaire voorstellen in VROMraad advies, 'Groeten uit Holland' over de relatie tussen de toeristisch sector en de ruimtelijke kwaliteiten (landschap, erfgoed) waar de toerist door aangetrokken wordt, is hier nog weinig aan veranderd. Kortom, niet het toerisme is de kip met gouden eieren voor een kasteel, maar het kasteel kan dat wel zijn voor het toerisme in de wijdere omgeving.

DILEMMA 2 DE BONTE KERMIS: KENNISMAKEN OF VERMAKEN?

De nadruk op de economische betekenis leidt tot een *commodification* van erfgoed. Er moet geld verdiend worden. En dus moeten meer bezoekers er meer en vaker geld uitgeven. Om die bezoekers dat geld te laten uitgeven moeten ze vooral een leuke middag hebben. Zo leuk dat ze met plezier souvenirs kopen. Het bezoek dient minstens tot een consumptie in het restaurant te leiden. De nadruk komt zo te liggen op vermaken en beleven. Succesformules worden van andere erfgoedattracties gekopieerd. Steeds vaker worden kastelen tegenwoordig bevolkt door ridders, jonkvrouwen, varkens aan het spit en klinken er vals gestemde zogenaamd middeleeuwse melodieën en dito vreemde accenten. Er is alleen plaats voor de spannende en vermakelijke verhalen van het verleden. En voor verkleedpartijtjes of hands-on ervaringen: zelf zwaardvechten of pijl en boog schieten. Met name in de hoek van de *cultural studies* werd al decennia geleden met argusogen gekeken naar het groeiende belang van beleving en entertainment rondom erfgoed. Zij vreesden dat iedere inhoudelijke kennismaking met het verleden naar de achtergrond zou verdwijnen. Het erfgoed heeft alleen nog betekenis als vermakelijke kermis, inwisselbaar met ieder ander pretpark. In welke mate een bezoek bijdraagt aan draagvlak voor het behoud van het erfgoed is onduidelijk. Hoewel ook Lowenthal kritisch keek naar erfgoedtoerisme, oordeelde hij dat iedere kennismaking met erfgoed, hoe sterk de nadruk ook lag op entertainment, in ieder geval ook een kennismaking was.

DILEMMA 3 DUURZAAMHEID: DRAAGVLAK VERSUS DRAAGKRACHT?

Het verlangen tot behoud en bezoek lijken samen te gaan, zo stelden we eerder vast. Maar draagvlak en draagkracht zijn niet altijd te verenigen. Het UNESCO werelderfgoed biedt bekende voorbeelden van dit spanningsveld. Erkenning als werelderfgoed

> PUBLIEK OP VOORBURCHT. FOTO KASTEELRUÏNE ASTEN

> BUITENSPEKTAKEL. FOTO KASTEEL DUSSEN

> PLANTENMARKT. FOTO SLOT ZUYLEN

betekent welhaast een toeristisch keurmerk en dus drommen toeristen. En dat doet allereerst af aan de individuele beleving van de toerist. In stilte bewonderen of mijmeren is er niet meer bij. Maar ook het object zelf heeft te lijden van toeristen. De vele voetstappen slijten de trappen uit. Het vocht dat toeristen uitademden of in natte regenjassen mee naar binnen nemen, is slecht voor het binnenklimaat. Muren worden vies van alle handen die er langs gaan. Dat is de onbedoelde schade, maar sommige toeristen maken zich ook schuldig aan vandalisme: zij krassen hun namen in muren of nemen losliggende voorwerpen mee als souvenir.

In het groot zien we dit spanningsveld tussen bezoek en behoud bij wereldberoemd erfgoed, maar de problematiek speelt overall waar bezoekers toegelaten worden, ook in Nederlandse kastelen en buitenplaatsen. Het vaststellen van het precieze aantal bezoekers dat een kasteel of buitenplaats aan kan zonder onherstelbare schade op te lopen (draagkracht) is niet eenvoudig. De draagkracht betreft immers niet alleen het kasteel zelf, maar ook de tuin én de bredere omgeving. Bovendien verschilt de fysieke draagkracht van de materialen mogelijk van de sociale draagkracht in termen van de beleving en ook weer van de ecologische draagkracht van het omliggende park. Hoewel bezoek dus een uitdrukking is van het draagvlak voor erfgoed, kan het bezoek al gauw de draagkracht van het object overstijgen. En dat levert naast ontevreden bezoekers en boze buurtbewoners vooral onherstelbare schade aan het erfgoed zelf op.

CONCLUSIE

Toerisme wordt vaak als natuurlijke bestemming gezien voor erfgoed – zo ook voor kastelen en buitenplaatsen. Als je het behoudt, dan wil je ook dat het gezien wordt. Bovendien, toeristen bezoeken graag erfgoed, het brengt geld in het laatje en zorgt voor de noodzakelijke eerste kennismaking met erfgoed. Bij teruglopende subsidies en oplopende kosten lijkt toerisme een win-win situatie op te leveren. Maar toerisme is niet dé oplossing. Het levert geen gemakkelijk geld op en brengt juist allerlei kosten met zich mee voor object en omgeving. Het is wellicht ongemakkelijk om te zeggen, dat bezoek niet altijd gewenst is. Het sluit mensen uit en benadrukt zo het mogelijk toch al elitaire karakter van kasteel of buitenplaats. Het klinkt on-dankbaar – de samenleving betaalt immer mee aan het behoud. En toch... ■

LITERATUUR

- Brian Graham, G.J. Ashworth and J.E. Tunbridge, *A Geography of Heritage. Power, Culture, Economy* (London 2000)
- David Lowenthal, *The Past is a different Country* (Cambridge 1999)
- Dean MacCannell, *The Tourist. A new Theory of the Leisure Class* (Berkeley 1976)
- John Urry, *The Tourist Gaze* (London 2002)
- VROM-raad, *Groeten uit Holland. Advies over vrije tijd, toerisme en ruimtelijke kwaliteit* (Den Haag 2006)

COLUMN

EEN VERHAAL VERTELLEN

> CHATEAU VALENCAY. FOTO WIKICOMMENS

> **Yme Kuiper**

Faculteit Letteren, RU Groningen

Volgens de befaamde Engelse historicus A.J.P. Taylor komt geschiedschrijving ten langen leste neer op een overtuigend verhaal vertellen. Gebaseerd op bronnen – dat wel. Britse professionele historici vinden over het algemeen dat dit de juiste opvatting over hun vak is. Simon Schama zal dat onmiddellijk beamen en Mark Girouard ook. De eerste schreef onlangs een nieuw meesterwerk: *The Face of Britain. The Nation through Its Portraits*. Pakkende titel en er komen veel portretten van mensen met buitenhuizen in voor. Maar de crux zijn de analyses die Schama van al die portretten maakt. Die zijn, hoe kan het anders, heel gevarieerd. Er hoort een televisieserie bij; BBC, of course. En Girouard? Ik heb hem even moeten googlen. *Still going strong*, ruim 86 jaar, woont in Notting Hill; hij schrijft nog steeds mooie boeken. Girouard is niet alleen een gewaardeerde architectuurhistoricus, zoals hij vaak wordt aan-

> WADDES DON MANOR, EEN HUIS VAN DE ROTHSCILDS.
FOTO FRED VOGELZANG

geduid, maar is in feite meer dan dat. Girouard slaagt er namelijk steeds opnieuw in de Britse wereld van de *stately homes* en van aanverwante monumentale huizen en parken in een veel bredere, zich voortdurend veranderende, politieke en culturele context te plaatsen. En hoe. Kom ik direct op terug.

Nu zijn in Nederland de liefhebbers en pleitbezorgers van groen en cultureel erfgoed het – ondanks allerlei botsende standpunten en meningen – op één punt altijd heel erg eens: in Engeland is alles qua nationaal en regionaal erfgoed beter geregeld dan elders in Europa. Sterker nog: velen denken dat ook daar op dat grote,

CHATEAU DE CHAMBORD AAN DE LOIRE

groene eiland de belangrijkste, zo niet de mooiste specimen van de buitenplaatscultuur te vinden zijn. Wat dat 'mooiste' betreft, daar zit iets in. Maar voor de rest? De rest is voor een groot deel *snobbery*.

Girouard is bepaald geen snob, wel een geleerde Engelsman, een kenner zogezegd (zeg nooit: typische Engelsman – die bestaat niet; zie W.F. Hermans, 'Monoloog van een anglofoob', in zijn onvolprezen *Het sadistisch universum* I). Wat kan deze Girouard schrijven en, minstens zo belangrijk, wat kan hij goed betogen en aansprekende voorbeelden aanhalen. Sommigen zullen vertrouwd zijn met zijn befaamde boek uit 1974: *Life in the English Country House: A Social and Architectural History*. In dit boek lanceert Girouard een inmiddels bekend begrip: *power houses*. Maar, let op, hij koppelt het altijd aan bepaalde periodes en aan specifieke groepen. Dat wordt regelmatig over het hoofd gezien en dan blijken opeens allerlei soorten van buitenhuizen in heel verschillende delen van Europa *power houses* te zijn geweest. Nee dus – *it depends*. Zelf heeft Girouard in 1987 (in een ander boek) eens betoogd: 'Het leven in een buitenhuis was en is altijd vol verscheidenheid geweest. Het is deze variatie die het verschijnsel interessant maakt. Er zit verscheidenheid tussen zowel individuele huizen als tussen huizen uit verschillende periodes: er voltrok zich een langzame verandering van idealen van pose en formaliteit die op hun hoogtepunt waren in de zeventiende eeuw naar idealen van informaliteit en comfort die langzamerhand die vroegere idealen in de loop van de achttiende en negentiende eeuw gingen verdringen. Er is ook een verscheidenheid in verschillende reacties daarop, ingegeven door periode of achtergrond, waardoor dezelfde huizen vele bezoekers heel enthousiast maken maar tegelijkertijd bij vele anderen gevoelens van ergernis en minachting oproepen.' Girouard kent de Britse natie maar al te goed. Dit citaat – indachtig al die anglofielen in Erfgoedland Nederland – klinkt in het Engels natuurlijk (*of course!*) zo veel mooier, maar ik heb het lekker toch vertaald. Tamelijk vrij zelfs.

Hoe goed Girouard-de-verteller is blijkt wat mij betreft nog sterker

uit zijn boek over de Franse kastelen en hoe daarin werd en wordt geleefd. De in 2001 verschenen studie heet *Life in the French Country House*. Zijn uitgever zal ongetwijfeld gedacht hebben: 'never change a good-selling title'. Waarin schuilt nu dat ambachtelijk-knappe van Girouards aanpak? Volgens mij in de compositie van het boek, plus de gedurfde Inleiding ('Een snelle rondgang onder de Franse adel') en het een na laatste hoofdstuk over de negentiende eeuw ('Terug naar het platteland'). De stille kracht in het betoog is de vergelijking tussen Engeland en Frankrijk door de eeuwen heen. Met als meest bepalende verschijnselen: de sterkere hofsamenleving in Frankrijk in de zeventiende en achttiende eeuw en het verschil in erfrecht (*strict settlement* in Engeland versus gelijke erfdeling in Frankrijk). Ook met weglating van gezaghebbende elitestudies (zo schitteren door afwezigheid Norbert Elias, Pierre Bourdieu en Monique De Saint Martin, om maar enkele grootheden te noemen) weet Girouard glashelder te maken hoe dat nu precies zat met verschillende typen van adel in Frankrijk en hoe bemiddelde en gestudeerde burgers ook hun plaats onder Franse zon(nekoning) opeisten. En altijd moesten in de Franse monumentale huizen door de eeuwen heen kastelelementen ('echt' oud) behouden blijven. Verbazingwekkend hoe lenig en soepel Girouard eeuwen van Franse geschiedenis aaneenrijgt. Om dan in de allerlaatste alinea – *tongue in cheek* vermoedelijk – te schrijven dat veel van de wereld van het Franse kasteel nog altijd verborgen blijft. Er is in onze tijd een top van de ijsberg te zien, zeg de eigenaren die zich zelf in de publiciteit zetten (trouwpartijen op kastelen, enz.). Maar het overgrote deel, aldus Girouard, koestert de anonimiteit. En nu toch maar in het Engels: 'The French upper classes are secretive by nature, and fear of burglaries or the tax inspector has made them even more so.' Dan nog het slotakkoord: 'Er zijn honderden, misschien duizenden kastelen die nog privé bewoond zijn en nog altijd voortbestaan zonder de noodzaak van commercialisering.'

Girouard mag dan geen echte teller zijn, hij is en blijft een fantastische verteller. ■

DE PRINSESSETUIN, EEN PRUISISCH PARADIJSJE VAN PRINSES LOUISE?

> **Carla Oldenburger**
www.oldenburgers.nl

In 1838 kocht prins Frederik van Oranje-Nassau (1797-1881), gehuwd met prinses Louise van Pruisen (1808-1870), de Wasse-naarse landgoederen De Paauw, Backershagen, Ter Horst, Raap-horst en Eikenhorst, de laatste drie samen genoemd de Horsten. Later kwam daar nog Groot Hasenbroek bij. Huis De Paauw was aanvankelijk het zomerverblijf van Frederik en Louise, later hun dagelijkse woning. De tuinarchitecten Jan David Zocher (1791-1870), Hermann H.A. Wentzel (1820-1889) en Eduard Petzold (1815-1891) hebben de parken en tuinen op deze landgoederen, in overleg met prinses Louise, vorm gegeven.¹ Louise was de dochter van Friedrich Wilhelm III, koning van Pruisen en Louise Wilhelmina Amalia van Meckelenburg-Strelitz. Prins Frederik der Nederlanden (de jongere broer van de latere koning Willem II) werd in Berlijn geboren, omdat zijn ouders door de patriotten uit Nederland verdreven waren. Hij groeide op met de Duitse taal aan het hof van zijn grootvader Friedrich Wilhelm

> SCHLOSS SCHILDAU SAMMLUNG DUNCKER. FOTO WIKICOMMENS

II van Pruisen, eveneens de grootvader van Louise. Beiden waren dus neef en nicht en kinderen van Pruisen.

In dezelfde tijd dat Frederik zijn oog had laten vallen op De Paauw en De Horsten, kregen hij en Louise van (schoon)vader koning Friedrich Wilhelm III in 1839 Schloss Schildau in Silezië ten geschenke. Zij lieten dit kasteel in neogotische stijl verbouwen.² Het park is waarschijnlijk in die jaren aangelegd door tuinarchitect Peter J. Lenné, die de landschapsstijl in Pruisen gezicht heeft gegeven. Prinses Louise bleef haar hele leven eigenaar. Het slot is aan het riviertje de Bober gelegen. Hierlangs is een landschapspark aangelegd met aan de achterzijde van het slot een grote vijver.

Prins Frederik liet De Paauw in twee fasen ontwikkelen en verbouwen, namelijk rond 1840 door (tuin)architect J.D. Zocher jr. en rond 1855 door architect Herman Wentzel en landschapsarchitect C.E.A. Petzold.³ Doordat het echtpaar Pruisische architecten had aangetrokken, kon het niet anders dan dat de buitenplaats een Pruisisch stempel kreeg. In die ambiance voelden Frederik en

¹ Zie Frans Willem Lantink: resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/LouiseAugusta.

² Het is niet helemaal zeker wie verantwoordelijk was voor deze verbouwing: Friedrich Stüler, Hermann Wentzel of beiden.

³ De laatste bouwfase was getuige een gevelsteen afgerond in 1858.

> SPES IN DE TEMPEL OP DE PAAUW. FOTO GEMEENTEARCHIEF WASSENAAR (CA. 1935)

Louise zich thuis op De Paauw (evenals de moeder en schoonouders van Frederik), zoals ze dat deden in Berlin (Schloss Charlottenburg), Potsdam (Schloss Sanssouci) of in Silezië. Zocher was verantwoordelijk voor de verbouwing in neoclassicistische stijl en de slingerende waterpartij achter het huis, die zich daarvoor meer voordeed als een vijver met eilanden;⁴ Wentzel was de man van de balzaal, de nieuwe entree en van de Prinsessetuin, die in het ontwerp van Wentzel 'Paradiesgärtchen' werd genoemd.⁵ En Petzold tenslotte maakte het 'Umfahrungsplan' met de bedoeling een nieuwe eenheid te creëren van de verschillende landgoederen. Dit plan werd slechts zeer ten dele uitgevoerd.

PRINSESSETUIN

Frederik en Louise lieten vanaf 1851 door Hermann Wentzel in navolging van de Duitse architecten K.F. Schinkel, L. Persius en F.A. Stüler, de Prinsessetuin aanleggen, gelegen op een van de voormalige moestuinen van De Paauw. De tuin werd gekarakteriseerd door een rechthoekig ruimte, omzoomd door een vier treden hoger terras, verdeeld in perken met bloemenranden en 'versierd' met verschillende paviljoens (of in Pompejaanse bewoordingen: stibadia) en andere tuinsieraden, zoals tuinbeelden en een pergola rondom de tuin.⁶ Foto's in het gemeentearchief van Wassenaar uit circa 1880 tonen een randbeplanting langs schelpenpaden met oranjerieplanten, bladplanten, varens en waarschijnlijk éénjarige planten, naast geknipte bomen (taxus en buxus) en kuipplanten, waaronder waaierpalmen en agaves. De pergola is uitbundig begroeid en een poort met een fijngesneden bekroning onderbreekt de pergola. De architect van zowel de tuin als de tuinsieraden was Hermann Wentzel, die in dezelfde tijd waarschijnlijk ook de verbouwing van Schloss Schildau voor Frederik en Louise ten uitvoer bracht. In zijn *Architektonisches Skizzenbuch* (1858) staan de vijf uitgevoerde tuinsieraden van De Paauw afgebeeld. Het gaat om het 'Stibadium im Park des Pfauenhauses bei Haag'; het 'Pavilion im Park des Pfauenhauses bei Haag'; de 'Tempel im Paradiesgärtchen bei Haag'; een tweede 'Stibadium im Park bei Haag' en de 'Gartenverzierung im Park bei Haag'. Het eerste stibadium werd door de vertrekkende burgemeester jhr. B.P.S.A. Storm van

's-Gravesande vanuit Wassenaar meegenomen naar zijn nieuwe woonplaats Ommen, waar het nu nog steeds te bewonderen is op de buitenplaats Het Laar. Het tempeltje heeft alle stormen overleefd en staat nog steeds in de Prinsessetuin. Het is nu in restauratie. Het Pavilion en de Gartenverzierung (in de vorm van een poort) en het tweede stibadium kennen we alleen van foto's in het Gemeentearchief Wassenaar.

Prins Frederik had vanuit zijn werkkamer via een beukenlaantje met tuinbeelden, tuinvazen en banken zicht op genoemd tempeltje met een vrouwenbeeld in het 'paradijstuintje' (Prinsessetuin). Dit beeld was een kopie van het beeld 'Spes' van Berthel Thorvaldsen (1770-1844), een Deense beeldhouwer die bevriend was met Schinkel. Het bevindt zich op het familiegraf van de Von Humboldts bij Schloss Tegel in Berlijn.⁷

Stond dit beeld van een jonge vrouw met een bloem in haar rechterhand wellicht symbool voor Louise? Frederik had, als hij in Wassenaar was, vanuit zijn bureaustoel dagelijks zicht op haar. Helaas is dit beeld verdwenen en later, eind jaren vijftig van de twintigste eeuw, vervangen door een beeld van Victoria / Nike (uit circa 1855), dat eerst apart in een formele bloementuin was geplaatst, het zogenaamde Victoria-vak en later begin twintigste eeuw in de rododendrontuin. Het is een zinken beeld van een gevleugelde vrouw met in haar rechterhand een lauwerkrans (nu

4 Op de Kadasterkaart van 1811-1830.

5 Wentzel geeft in zijn onderschriften van zijn ontwerpplannen steeds de locatie van de Prinsessetuin aan als 'im Park des Pfauenhauses bei Haag', maar het ontwerp voor de tempel met vrouwenfiguur heet Tempel 'im Paradiesgärtchen bei Haag'. De herinnering aan het stibadium in het Paradiesgärtlein bij Sanssouci was voor Louise en Frederik kennelijk erg belangrijk. Het ontwerp voor dit stibadium in Potsdam staat afgebeeld in het *Architektonisches Skizzenbuch* (1854) van Ludwig Persius. Of de naam van de Prinsessetuin eerder Paradijstuin is geweest, is onduidelijk.

6 Zie voor de invloed van genoemde Duitse architecten op de toepassing van stibadia op De Paauw in Wassenaar de tentoonstellingscatalogus *Königliche Visionen: Potsdam, eine Stadt in der Mitte Europas* (Potsdam 2003) en Wim Meulenkamp und Carla Oldenburger-Ebbers, 'Klein-Glienicke im Kleinen: Niederländische Stibadien nach preussischen Vorbild', in Michael Rohde, *Preussische Gärten in Europa: 300 Jahre Gartengeschichte* (Leipzig 2007). Alle vijf ontwerpplannen van de stibadia en tuinsieraden op De Paauw zijn in laatste publicatie afgebeeld. Voor een analyse van het begrip stibadium, zie W. Meulenkamp en C. Oldenburger, 'De evolutie van het Pompejaanse stibadium tot negentiende-eeuws tuinornament' in: *Cascade: Bulletin voor tuinhistorie* jg. 17 (2008) nr. 1, p. 25-32.

De naam Prinsessetuin geeft volgens mij aan dat de tuin is opgedragen aan prinses Louise en dat de aanleg in overleg met haar heeft plaats gevonden. Anderen denken dat de naam slaat op de twee prinsesjes Louise en Marie.

7 Met dank aan Dominique Vermeulen / Wevers & Van Luipen BV Restauratiearchitecten en Bouwhistorici.

> STIBADIUM HET LAAR VAN OMMEN. FOTO CARLA OLDENBURGER

afgehakt) en in haar linkerhand een palmtak. Het origineel van dit beeld bevindt zich bij Schloss Charlottenburg in Berlijn en werd gemaakt door Christian Daniel Rauch (1777-1857), een belangrijke Duitse classicistische beeldhouwer met een eigen museum in Arolsen.

In de tijd van Frederik en Louise stonden aan het begin van het beukenlaantje ook nog twee andere beeldengroepen uit Berlin. Het betreft 'Der Unter den Schutze Pallas Athenes anstürmender Krieger' (origineel van Gustav Bläser, 1845), respectievelijk 'Nike leidt de gevallen strijder naar de Olympus' (origineel van August Julius Wredow, 1857). Het zijn verkleinde zinken replica's van beelden op de Schlossbrücke in Berlijn. Pallas Athene staat sinds 2007 weer op haar plaats. Nike is ernstig beschadigd en wacht op restauratie. In het laantje stonden verder enkele zitbanken en zes zinken siervazen.

Heel duidelijk is dat Frederik en Louise zich hebben laten inspireren door de vertrouwde beelden en scènes uit Berlijn en

Potsdam. Naast de Schlossbrücke en Sanssouci waren ze ook heel vertrouwd met Schloss Glienicke in Potsdam, in 1824 gekocht door prins Carl (de broer van Louise), gelegen in een landschapspark van Peter J. Lenné. Ook hier stond een stibadium, in dit geval ontworpen door Persius.

Aan het eind van de negentiende eeuw werd de Prinsessetuin nog goed verzorgd, maar langzaam maar zeker liet het onderhoud steeds meer te wensen over. In 1881 erfde Prinses Marie, de jongste dochter van Frederik en Louise De Paauw en in 1924 ging het huis over in handen van de gemeente Wassenaar. Begin jaren vijftig van de twintigste eeuw heeft landschapsarchitect Hein Otto (1916-1994) de sterk verwaarloosde tuin gerenoveerd. Zijn plan werd niet geheel uitgevoerd. De inrichting als rozentuin is niet van zijn hand. Alle Pruisische classicistische tuinornamenten bleken in deplorabele toestand en werden opgeruimd. Het tempeltje werd gerestaureerd en Victoria vond hierin een nieuwe plaats.

Wat Eduard Petzold, sinds 1854 adviseur voor Prins Frederik, precies heeft gedaan is onduidelijk. Hij was een meester in het creëren van ruimte, door het kappen van bomen uit een vorige periode. Zo verbond hij de buitenplaatsen De Paauw en Raaphorst door de bomen op het voorterrein van De Paauw te kappen en de nieuwe ruimte aan te laten sluiten op Raaphorst. Met een 'Umfahrungsweg' of 'Umfassungsweg' bracht hij verschillende landgoederen bij elkaar. Zichtlijnen tussen deze verschillende delen moesten een grotere eenheid tot stand brengen. Ook het vergroten en uitrekken van waterpartijen over meerdere landgoederen behoorde tot zijn plannen. In al zijn ontwerpen ziet men dat hij veel aandacht schenkt aan het planten van heesterpartijen in de open ruimte. Zijn ideeën voor De Paauw zijn echter maar zeer ten dele uitgevoerd.⁸ ■

⁸ Zie de Kaart der Landerijen van Z.K.H. prins Frederik der Nederlanden onder Wassenaar en Voorschoten, van landmeter J. Kros, gebaseerd op eerdere kadasterkaarten en ingetekend met een ontwerp van Petzold. 1854. Collectie Koninklijk Huisarchief.

> J.J. DESTREE TEKENING
HUIS DE PAAUW, 1847,
KONINKLIJKE
VERZAMELINGEN,
DEN HAAG

KOETSHUIZEN EN PAARDENSTALLEN

> KASTEEL AMERONGEN. BUREAU REDRUM ([HTTPS://BEELDBANK.RWS.NL](https://beeldbank.rws.nl), RIJKSWATERSTAAT) [ATtribution], VIA WIKIMEDIA COMMONS

> Ben Olde Meierink

Wetenschappelijk medewerker NKS

Een buitenplaats bestaat behalve uit het herenhuis en de tuin en/of het park ook uit bijgebouwen. Dat kunnen gebouwen zijn ten dienste of gerelateerd aan de tuin zoals een orangerie, maar er zijn ook altijd andere gebouwen met een utilitair karakter, zoals paardenstallen en koetshuizen. Opvallend is dat in tegenstelling tot het herenhuis, tuin en park in de uitgebreide Nederlandse buitenplaatsliteratuur aan de bijgebouwen slechts incidenteel aandacht wordt besteed. Een omvattende studie zoals bijvoorbeeld over de paarden op de buitenplaats (zoals die in Frankrijk is verricht), ontbreekt in ons land.

De bijgebouwen boden, behalve voor het aan het buitenplaats verbonden boerenbedrijf, ook ruimte voor het stallen van rij- en tuigpaarden en de rijtuigen en koetsen van de bewoners en hun gasten. De opzet van bijgebouwen, gegroepeerd rond een plein voor het herenhuis, gaat terug tot de middeleeuwen, toen kastelen veelal bestonden uit een hoofdburcht en een voorburcht. De ommuurde en omgrachte voorburcht bood plaats aan het agrarische bedrijf, maar ook aan paardenstallen voor tuig- en rijpaarden. Tot de Utrechtse ridderhofstad moest in de vroege zestiende eeuw zelfs een boerderij behoren om als riddermatig huis erkend te worden. De boerderij diende wel binnen de grachten te zijn gesitueerd. Ook elders was vaak een boerenbedrijf op de voorburcht gelegen: nog steeds staat op de voorburcht van kasteel Middachten een uit 1572 daterende imposante boerderij, die gelijkenis heeft met de grote zestiende-eeuwse boerderijen op de voorburchten van Westfaalse kastelen als Vischering. In de zeventiende eeuw ziet men in toenemende mate bij vernieuwing van de bebouwing van de voorburcht dat men de paardenstallen, koetsruimten en het agrarische bedrijf tracht in te passen in het classicistische architectuurconcept. Een mooi voorbeeld is kasteel Hoensbroek, waar zelfs twee met monumentale dienstgebouwen omgeven voorburchten uit het midden van de zeventiende eeuw liggen. Maar niet overal heeft men zoveel vierkante meters nodig en dan volstond een enkele monumenta-

le dienstvleugel aan de overzijde van het voorplein, zoals bij Huis Amerongen uit de jaren '70 van de zeventiende eeuw.

Toen in de Frans-classicistische landschapsarchitectuur de centrale zichtas een steeds belangrijkere rol ging spelen, verdween de bebouwing aan de overzijde van het voorplein geheel. Het voorplein werd als het ware geopend. Vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw werden de bijgebouwen op het voorplein

> KASTEEL WARMELOO 1984. FOTO HANS HAGEMAN

> LEES VERDER OP PAGINA 14

> KASTEEL HOENSBROEK. COLLECTIE NKS

> BIJGEBOUWEN HUIS DIEPENHEIM. COLLECTIE NKS

spiegelbeeldig, met symmetrische pleingevels uitgevoerd, waar-
bij de pleingevels steeds minder verraden dat daarachter het
agrarische bedrijf, de paardenstallen en de koetsruimten waren
ondergebracht. De verandering was soms iets van lange adem.
Tussen de bouwhuizen aan linker- en rechterzijde van het voor-
plein zit in het geval van de Cannenburg zelfs drie decennia. Na
de opkomst van de landschapsparken werden de dienstgebou-
wen bij voorkeur op enige afstand van het huis geplaatst, zoals
bij de buitenplaatsen Beverweerd en Oolde. In het begin van de
twintigste eeuw maakten de paarden en koetsen plaats voor de
auto en werd het koetshuis herbestemd tot autogarage.
De hierboven beschreven ontwikkeling is weliswaar nog steeds
afleesbaar in het buitenplaatsenbestand, maar wordt aan het
begin van de eenentwintigste eeuw door nieuwe functies steeds
meer bedreigd. De paardenstallen en koetshuizen worden herbe-
stemd tot horeca, kantoor, landgoedwinkel en/of woning. Hierbij
gaan vrijwel onopgemerkt de oorspronkelijke interieurs met
bijvoorbeeld paardenboxen en tuigkasten verloren.
Het motief is meestal om de buitenplaats rendabel

te maken, waarvoor publieksfuncties noodzakelijk zijn.
Om het publiek er bewust van te maken dat het bij een buiten-
plaats niet alleen gaat om het representatief wonen van de fami-
lie, maar ook om de dienstfuncties, is NKS Kenniscentrum kasteel
en buitenplaats begonnen met een onderzoeksproject naar het
fenomeen bouwhuizen als afspiegeling van het andere leven op
de buitenplaats. Na een eerste pilotproject in de omgeving van
Zwolle is duidelijk geworden dat een algehele inventarisatie
dringend nodig is. Voor een dergelijk project
hebben we wel extra mankracht
nodig. ■

> STALLEN OP LANDGOED CLINGENDAEL,
DANIËL STOPENDAAL, 1682 - 1726.
RIJKSMUSEUM AMSTERDAM

HELMOND EN HET KAPSPANT

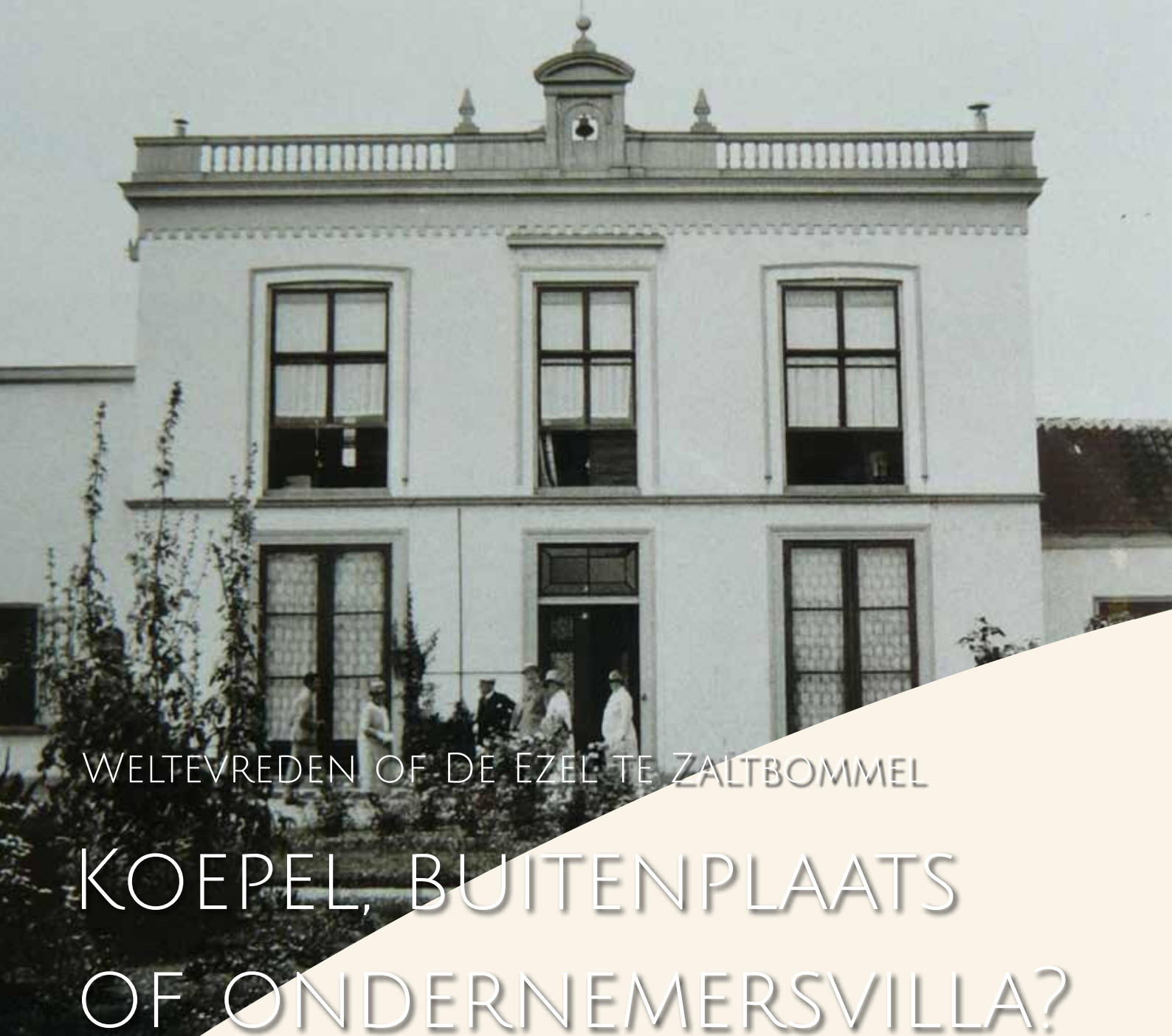
> door Rob Gruben

Rob Gruben is eigenaar van BAAC bv

In de nacht van 10 op 11 februari 1549 brak er op het kasteel van Helmond een felle brand uit. In korte tijd stond heel het kasteel in lichterlaaie. Met man en macht werd getracht het vuur te stoppen, maar men kon niet voorkomen dat alle kasteelkappen ten prooi vielen aan de vlammen. Door instortend muurwerk verkeerden de kasteelvleugels in ruïneuze toestand. Heer Joost van Cortenbach nam onmiddellijk het herstel ter hand. Binnen één week contracteerde hij timmerman Hendrik van Werdingen en zijn drie zonen om de schade te herstellen. Die moesten lange werkdagen maken, want Van Cortenbach zorgde voor een blok beddenstro op 'drie bloete bedden', zodat de Van Werdingens op de werkplek konden blijven slapen! Het herstel begon bij de oostvleugel, waarna in mei 1549 een nieuw contract werd gesloten voor de herbouw van de westvleugel. In dat contract staat dat Van Werdingen en zijn zonen het ruwe hout zelf moesten gaan ophalen en persoonlijk bij de transportkarren moesten blijven. Vervolgens moest het hout worden 'beslaegen, bezaecht ende in 't viercant als balcken' worden behouwen. Ook moesten zij 'die oude verbrande balcken uuytnemen ende andere gegelde balcken in stecken'. Tijdens het bouwhistorisch onderzoek van 1998 hebben we de meeste kapspanten van de oost- en westvleugel dendrochronologisch bemonsterd. Uit een recente analyse van de monsters door dendrochronologe Esther Jansma van de RCE, bleek dat de herkomst van het hout naar alle waarschijnlijkheid in noord-west-Duitsland moet worden gezocht. Daar was dit hout ergens in 1547 geveld en vervolgens getransporteerd naar een overslagplaats, waar timmerman Van Werdingen het dus met zijn zonen moest gaan ophalen.

Vroeger velde men bomen grofweg tussen half oktober en half maart. Dat was het kapseizoen. Men had een tweetal goede redenen om juist in die maanden bomen te rooien. Als eerste was een boom die vol in het blad zat veel moeilijker te hanteren. Een boom met kale takken kon men simpelweg beter kapklaar maken en omleggen. De tweede reden was dat bij een

boom met een vol bladerdek de sapstroom in het spinthout actief was. Na kap was een deel van het hout dan erg gewild bij allerlei ongedierte als boktorren, knaagkevers en houtwormen. Dat probeerde men natuurlijk te voorkomen door het spint te verwijderen, maar dat lukte lang niet in alle gevallen. Gelukkig maar, zouden wij nu zeggen, want door het spint kunnen we het hout tegenwoordig immers dendrochronologisch dateren! In de winter had men dit probleem niet, want dan was de sapstroom tot stilstand gekomen en concentreerde de boom zijn voedingsstoffen in het wortelstelsel. Wanneer de boom toch buiten het kapseizoen was geveld, dan werd het hout meestal 'gewaterd', waardoor het nog aanwezige sap uit de stam werd gespoeld en bovendien bij verwerking krimp-scheuren werden voorkomen. De minerale neerslag van de sapstroom bleef in die gevallen echter aanwezig, waardoor het hout nog steeds aantrekkelijk was voor ongedierte. Vanwege dat alles had het dus de sterke voorkeur bomen te rooien in najaar of winter. Men hield daarbij aanvanke-lijk zelfs rekening met de maanstand! Op onze scholen leren we dat eb en vloed door de maan worden opgeroepen. Volle maan kan in bepaalde situaties zelfs springtij veroorzaken. Grootheden als Kepler en Goethe beschouwden eb en vloed overigens als de ademhaling van Moeder Aarde. Hoewel zij daarin gelijk hebben volgen we hier de moderne natuurkunde, die de getijdebewegingen koppelt aan de maan. Die had een aanzuigend effect op water en daarmee dus ook op de sapstroom in de boom. Zelfs in de winter kon de volle maan via capillaire werking nog iets van die sapstroom uit de wortels omhoog het spint in trekken. Daarom kapte men bij voorkeur bij nieuwe maan! En bij bladgroente werkte men uiteraard precies andersom. Die oogstte men juist bij volle maan, omdat men de levenskrachten van het gewas juist in het blad wilde hebben. En daarmee zijn we via de kasteelbrand van Helmond en de werkzaamheden van de timmerlieden ineens aanbeland bij de antroposofische zaaikalender van Maria Thun. Voorwaar, wat is bouwhistorie toch een mooi vak! ■

WELTEVREDEN OF DE EZEL TE ZALTBOMMEL KOEPEL, BUITENPLAATS OF ONDERNEMERSVILLA?

> **Ben Olde Meierink**
Wetenschappelijk medewerker NKS

In 1886 werd te koop aangeboden: 'De rentegevende Buitenplaats Weltevreden gelegen aan den Stadssingel te Zaltbommel'.¹ Tot voor kort was deze buitenplaats onbekend, hij komt niet voor in de uitgebreide buitenplaatsliteratuur. De toevoeging 'rentegevende' geeft aan dat de buitenplaats voor de verkoper en de koper een goede investering was en dus niet noodzakelijkerwijs voor eigen bewoning behoefde te worden gebruikt.

> GROEPSFOTO MET OP DE ACHTERGROND HET HERENHUIS VOOR DE VERBOUWING VAN 1932. DE FOTO GEEFT OOK EEN BEELD VAN DE TUINAANLEG EN DE BEPLANTING (HERKOMST: REGIONAAL ARCHIEF RIVIERENLAND, TOEGANG 3500, INV.NR. 509, FOTO'S FAMILIE SMIT-EVERTS EN EVERTS-VAN DE GARDE)

SITUERING

Bijzonder is dat deze buitenplaats, weliswaar in verkleinde vorm, nog steeds bestaat. Het tegenwoordige herenhuis Leoninusplantsoen 1 (voorheen Hugo de Grootstraat 53) en blijkt namelijk een restant van deze buitenplaats en is gelegen in de eerste uitbreidingswijk van Zaltbommel uit het begin van de jaren '50 van de twintigste eeuw. Het betreft een witgepleisterd blokvormig tweelaags herenhuis (corps de logis) van drie vensterassen breed. Aan weerszijden zijn lagere zijvleugels aanwezig. De vleugel aan de zuidzijde werd in 1952-53 ingrijpend verbouwd tot een aparte woning.² Het herenhuis staat sinds 1932 bekend

¹ *Het Nieuws van den Dag*, 22 december 1886.

² De gemeente Zaltbommel heeft in 2015 aan het Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurschiedenis (BBA) opdracht gegeven om een beperkt bouw- en tuinhistorisch onderzoek en analyse uit te voeren naar het herenhuis en de tuin van de voormalige buitenplaats Weltevreden aan de Hugo de Grootstraat 53 in Zaltbommel. De opdracht, uitgevoerd door de auteur, omvatte ook het opstellen van een redengevende omschrijving ter voorbereiding van een eventuele aanwijzing tot gemeentelijk monument. Het tuinhistorisch onderzoek met analyse is uitgevoerd door ir. E. Blok van SB4 Bureau voor Historische Tuinen, Parken en Landschappen. Zie B. Olde Meierink en E. Blok, *Voormalige buitenplaats Weltevreden of De Ezel, Hugo de Grootstraat 53, Zaltbommel, Bouw- en tuinhistorische analyse en redengevende omschrijving*, BBA-rapport 680 (Utrecht 2015).

> DE OP HET NOORDOOSTEN GERICHTE VOORGEVEL VAN HET CORPS DE LOGIS MET RECHTSVOOR DE DWARSE, EENLAAGS NOORDVLEUGEL UIT 1952-'53 EN DAARACHTER DE NOORDWESTELIJKE ZIJVLEUGEL

als De Ezel. Die naam ontleent het mogelijk aan de sculptuur van een ezel in de voorgevel, maar het is ook een historische veldnaam ter plaatse.

Het pand staat in de wijk De Vergt op een ruim perceel, dat wordt begrensd door de Hugo de Grootstraat, de Prins van Oranjestraat en de Johan van Oldenbarneveldtstraat. De laatstgenoemde straat was oorspronkelijk de laan die toegang gaf tot buitenplaats Weltevreden. Het huidige terrein is ontstaan in 1950-51 toen aan de noordwestzijde een terrein is afgesplitst dat als openbaar groen is ingericht. Aan de zuidoostzijde werd behalve de zuid-oostvleugel ook het toen nog bestaande koetshuis afgesplitst en ingericht als school. Deze school is later door brand verwoest en afgebroken.

VOORGESCHIEDENIS

Het is opvallend dat tot ver in de twintigste eeuw de bebouwing buiten de stad Zaltbommel en binnen de toenmalige gemeentegrens zeer beperkt van omvang was. Behalve de oeverwallen lag het gebied vrij laag en was het wonen hier door regelmatig voorkomende dijkdoorbraken niet zonder gevaar. Het terrein waarop de buitenplaats werd aangelegd, ligt op een vrij smal deel van de oeverwal die zich tussen Gameren en Zaltbommel langs de Waal uitstrekt en ter plaatse de naam De Vergt draagt; de huidige woonwijk ontleent hieraan haar naam.

De aanwezige hoge oeverwal was een probleem voor een goede verdediging van de zuidzijde van de vestingstad Zaltbommel. Om die reden kreeg de stad in de zestiende eeuw niet alleen een dubbele omwalling, maar werd ook de Bossche Poort versterkt met een rondeel. Na het beleg door de Spanjaarden in 1599 lieten de Staatsen voor de Bossche Poort een aarden hoornwerk opwerpen, waarvan de westelijke begrenzing ongeveer samenvalt met de huidige Johan van Oldenbarneveldtstraat. Kort daarop werd dit hoornwerk vervangen door bastions. Tot aan de opheffing van de vesting Zaltbommel in 1834 bleef het vrije schootsveld direct rond de stad gehandhaafd en werden hier

geen stenen gebouwen opgericht. Op de oudste kadastrale kaart van 1823 is dan ook te zien dat er buiten de stad vrijwel geen bebouwing voorkwam.

Een uitzondering vormt het oostelijke deel van De Vergt. Direct ten zuiden van de Bossche Poort lag hier een complex tuinen en boomgaarden aan weerszijden van een rechte laan. Deze laan valt samen met de huidige Johan van Oldenbarneveldtstraat. Deze afwijkende geometrische laanstructuur met tuinen is ook al te zien op *Het Plan der stad Zaltbommel met desselfs Environs* van de cartograaf E.J. Scherlenski uit 1772 en op de *Kaart van het Gemeene Bommelse Veld* uit 1776. Op de kaart van de Bommerwaard van M.J. de Man uit 1800 en het kadastrale minuutplan, waarvoor de kartering in 1823 is begonnen en in 1832 is afgesloten, zijn verschillende tuinen met kleine stenen gebouwen getekend, waarschijnlijk merendeels tuinhuizen.³

DE STICHTING VAN DE BUITENPLAATS IN 1848

De geschiedenis van de buitenplaats begon aan het eind van de jaren '40 van de negentiende eeuw. Het perceel waarop het huidige herenhuis De Ezel staat, was in 1848 eigendom van Petronella Valkenburg, de weduwe van slijter Johannes van de Garde. De in 1784 geboren Petronella was in 1808 op 24-jarige leeftijd met de elf jaar oudere Johannes getrouwd. Zij kregen vijf kinderen, van wie er bij het overlijden van Johannes in 1838 nog drie in leven waren, twee zoons en een dochter. De oudste zoon zette zijn vaders slijterij en likeurstokerij in Zaltbommel voort. Uit de gegevens van de kadastrale administratie (leggers) is op te maken dat rond 1848 temidden van tuinen en boomgaarden, door de familie een landhuis is gebouwd.⁴ Het is mogelijk dat dit huis, dat 130 m² groot was, het corps de logis van het huidige herenhuis is. Gezien de afwijkende detaillering op een foto uit het

³ Zie H. Hundertmark e.a., *De versterkte stad Zaltbommel, 900 jaar beschermd door wallen en muren* (Zaltbommel 2016), p. 228, 224.

⁴ Door K. Metz *Architectuurgids Zaltbommel* (Zaltbommel 1997), p. 29 wordt zonder bronvermelding het jaartal 1845 als bouwjaar van huis *Weltevreden* genoemd.

> DETAIL LUCHTFOTO VANUIT HET ZUIDWESTEN IN 1934 MET DE BUITENPLAATS, HET HERENHUIS TE MIDDEN VAN DE PARKAANLEG EN BOOMGAARDEN. AAN HET BEGIN VAN DE OPRIJLAAN STAAT EEN DIENSTWONING. OP DE ACHTERGROND DE BINNENSTAD VAN ZALTBOMMEL (HERKOMST: REGIONAAL ARCHIEF RIVIERENLAND, SAB001102346)

begin van de twintigste eeuw van de vensters van begane grond en verdieping, bestaat het vermoeden dat het oorspronkelijke landhuis geen verdieping bezat en dus pas later is opgehoogd. Het huis was vanaf de stad te bereiken via de tot oprijlaan opge-

- 5 In 1832 had Johannes van de Garde, volgens de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafelen (OAT), ter plaatse in bezit de kadastrale percelen: G157 (boomgaard), G158 (huis, erf), G 161(schuur en erf), G162 (tuin), G163 (huis en erf), G164 (huis en erf) en G184 (boomgaard).
- 6 B. Olde Meierink en A. Haartsen, *Cultuurhistorische inventarisatie en waardenanalyse van de Binnenstad Zaltbommel*, BBA-rapport nr. 428 (Utrecht 2010), p. 147-149.
- 7 'Van Dam', in: *Nederland's Patriciaat, Genedologieën van bekende Geslachten*, 85 (2003-4).
- 8 Samuel kocht in 1856 samen met zijn vader Willem de heerlijkheden Hekendorp en Polanen. Samuels vader was sinds 1828 heer van Brakel. Zie Gelders Archief, 0379, Familie Van Dam van Brakel inv. nr. 250.

> DE BUITENPLAATS EN OMGEVING IN 1872. DETAIL VAN DE TOPOGRAFISCH MILITAIRE KAART (BONNEBLAD - KLEUR), KAARTNUMMER 550, 1872 (HERKOMST: WWW.WATWASWAAR.NL)

waardeerde, gemeenschappelijke middenlaan (de huidige Johan van Oldenbarneveldtstraat).⁵

De aanleg van de buitenplaats kan samenhangen met de opwaardering van de stadsrand van Zaltbommel. Het stadsbestuur transformeerde – naar plannen van stadsarchitect François Willem de Virieu – rond 1840 de verdedigingsgordel rond de stad tot in landschapsstijl aangelegde plantsoenen.⁶ Ook de enkele decennia eerder naast de Bossche Poort op het bolwerk aangelegde begraafplaats werd in dit landschappelijke concept opgenomen.

VERBOUWING IN 1861

Toen de weduwe Van de Garde-Valkenburg in september 1858 overleed, kwam de buitenplaats aan haar enige dochter Adriana Maria, in 1843 getrouwd met de uit Arnhem afkomstige Jacob Everts. Deze stichtte een zeepziederij nabij de Waterstraat in Zaltbommel. Getuige de kadastrale boekhouding, lieten Adriana Maria en Jacob wijzigingen doorvoeren op de buitenplaats. Volgens het kadaster werd in 1861 een tuinhuis herbouwd als koepel. Het pand bestond uit een blokvormig gebouw (corps de logis) van twee bouwlagen met een nagenoeg plat dak dat werd gemaskeerd door een forse kroonlijst met daarop een houten balustrade. Op de chromotopografische kaart van 1872 is te zien dat de buitenplaats zich uitstreckte langs de westzijde van de laan en voor een groot deel met vruchtbomen was beplant. Eerder afgebeelde tuinen en boomgaarden aan de oostzijde van de laan zijn op deze kaart verdwenen: de buitenplaats lag als een eiland in het akkercomplex De Vergt.

DE PERIODE VAN DAM VAN HEKENDORP 1881-1917

De buitenplaats werd in 1881 gekocht door Dirk Willem van Dam van Hekendorp (1854-1916). De familie Van Dam was sinds het eind van de achttiende eeuw eigenaar van de ruïne van het kasteel en de buitenplaats Brakel in het gelijknamige dorp ten westen van Zaltbommel.⁷ Dirk Willem was een zoon van Samuel P.J.C. van Dam, heer van Hekendorp en Polanen (1811-1879).⁸ In het begin van de negentiende eeuw waren enkele zakelijke heerlijke rechten, zoals het jachtrecht, nog gehandhaafd en werd aan de titel waarde gehecht. De familie voegde Hekendorp aan de naam toe. Relatief snel trachtte Dirk Willem Weltevreden van de hand te doen, gezien de advertentie in *Het Nieuws van den Dag*

> DETAIL LUCHTFOTO VANUIT HET NOORDOOSTEN IN 1955 MET DEEL VAN DE NIEUWBOUWWIJK DE VERGT EN DE VERKLEINDE BUITENPLAATS MET HUIS DE EZEL EN LINKS DAARVAN HET TOT KLEUTERSCHOOL VERBOUWDE KOETSHUIS (HERKOMST: METZ 2005, P. 20)

van 22 december 1886: 'De rentegevende Buitenplaats Weltevreden gelegen aan den Stadssingel te Zaltbommel, met daarbij behorende Boomgaarden, Moestuin, groot nieuw Koetshuis met Paardenstal voor 5 Paarden, ronde rieten Manège welke zeer gemakkelijk tot Schuur is in te richten, te zamen groot 2 Hect [are]., 73 Aren, 98 Centiaren, alles aan elkaar gelegen. Het huis is uitmuntend onderhouden en bevat beneden 4 Kamers, waarvan 2 en suite, Keuken, Bijkeuken, Provisiekamer, Kelder, groote Bergplaats met Stalling voor 2 Paarden, enz.; boven 4 Kamers met Badkamer, allen van Stookplaatsen voorzien. De Tuin bevat zeer fijne Vruchtboomen, voorts grooten Koepel, Bloemenkas en Bakken.'⁹ Kennelijk was er geen koper want de buitenplaats bleef tot 1917 in bezit van de familie Van Dam van Hekendorp. Het koetshuis, de paardenstal en de manege hebben te maken met de activiteiten van Dirk Willem als paardenfokker. Hij hield zich ook bezig met de paardensport en won verschillende prijzen met eenspannen.

Het gezin van Dirk Willem, dat met vijf kinderen werd gezegend, heeft waarschijnlijk permanent op de buitenplaats gewoond. Van 1899-1902 was Dirk Willem gemeenteraadslid van Zaltbommel, waarvoor een permanente woonplaats binnen de gemeente verplicht was.¹⁰ Vanuit de buitenplaats beheerde Dirk Willem, die bekend stond als grondeigenaar en landeconoom, onroerend goed in de gemeenten Brakel, Vuren en Dalem en Zaltbommel.¹¹ Advertenties in plaatselijke en ook regionale kranten geven aan

dat hij jaarlijks de opbrengsten van de boomgaarden op en rond Weltevreden verpachtte aan de hoogstbiedende.¹² Dirk Willem overleed op de buitenplaats in oktober 1916.¹³ In december 1916 werd Weltevreden door zijn weduwe en kinderen te koop aangeboden: 'het door nu wijlen den Heer Van Dam van Hekendorp bewoond geweest zijnde Heerenhuis genaamd 'Weltevreden' te Zaltbommel, met Koetshuis, Stalling, Manege, Koetsierswoning, Tuin en Boomgaarden, groot 2,72,78 H.A. Het Huis bevat 10 Kamers, Badkamer, Keuken enz. en is aangenaam gelegen nabij het station'.¹⁴ De in de advertentie genoemde koetsierswoning stond op de hoek van de Marten van Rossemsingel en de oprijlaan en is waarschijnlijk na 1895 gebouwd.

NIEUWE EIGENAREN IN DE EERSTE WERELDOORLOG

Op 25 april 1917 werd Weltevreden met koetshuis in hotel Gottschalk in Zaltbommel geveild. Kopers waren boomkweker Egbert

⁹ *Het Nieuws van den Dag*, 22 december 1886.

¹⁰ *Zalt-Bommelsche Courant*, 9 februari 1907.

¹¹ Gelders Archief, 0379, Familie Van Dam van Brakel, inv.nr. 406.

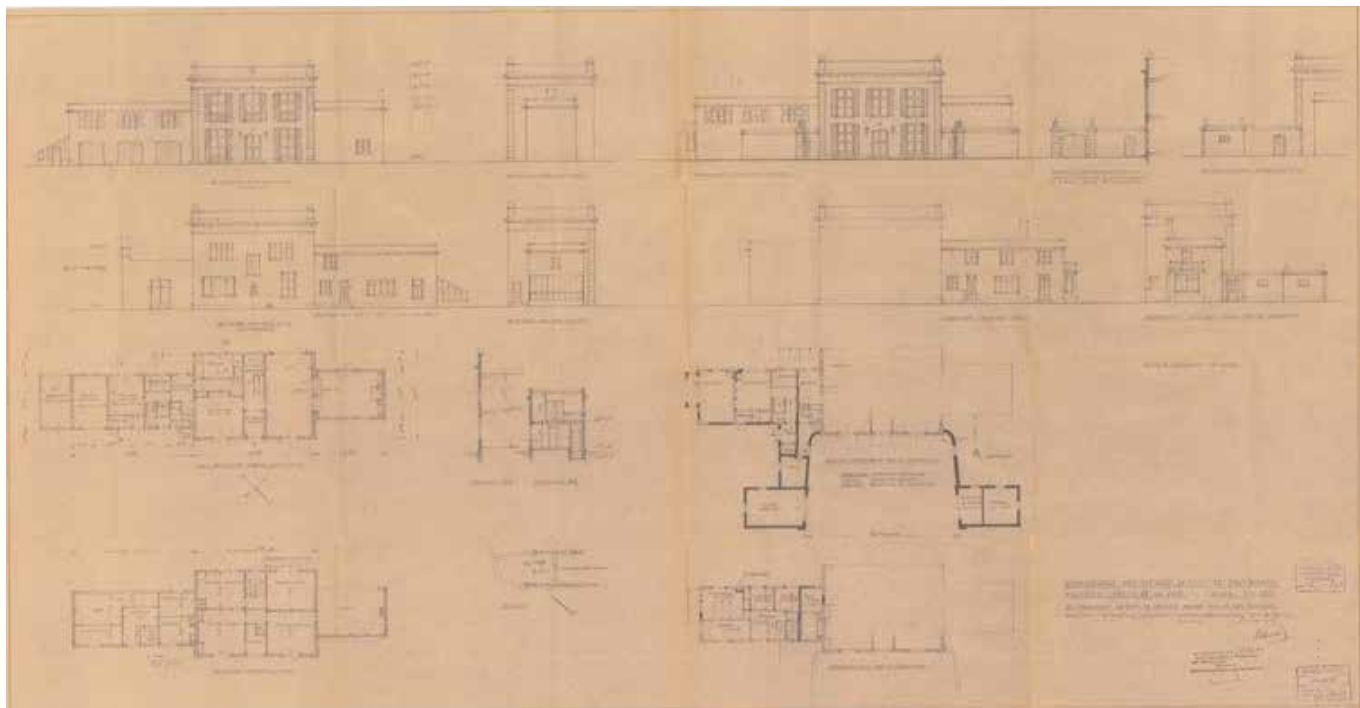
¹² *Nieuwe Tielsche Courant*, 14 juli 1915; 'Bij inschrijving te koop het vroege en late fruit in de boomgaarden op 'Weltevreden' aan den Singel te Zaltbommel [...] bij den eigenaar D.W. van Dam van Hekendorp aldaar'.

¹³ *Zalt-Bommelsche Courant*, 1 november 1916.

¹⁴ *Algemeen Handelsblad*, 29 december 1916.

> OP DEZE UITSNEDE VAN DE KAART VAN HET GEMEENE BOMMELSE VELD UIT 1776 IS HET COMPLEX MET DE TUINEN OOK DUIDELIJK HERKENBAAR.
(HERKOMST: REGIONAAL ARCHIEF RIVIERENLAND,
TOEGANG 20, OUD-ARCHIEF STAD
ZALTBOMMEL, INV.NR. 1020,
KAARTENCOLLECTIE F18)

> SITUATIETEKENING ANNO 1932. DETAIL TEKENING BIJ BOUWVERGUNNING 1932 (HERKOMST: REGIONAAL ARCHIEF RIVIERENLAND, TOEGANG NR. 3018, INV.NR. 1324)

van der Meijden en slager Gerard Dingemans, beide plaatselijke middenstanders. De laatste bood nadat hij eigenaar was geworden meteen 'Zeven zware esschenboomen en een dito eikenboom, wassende op Weltevreden bij Zaltbommel' te koop aan.¹⁵ Niet alleen bomen werden verkocht, ook van het bij Weltevreden behorende agrarische bedrijf werden een paard, tien koeien, drie kalveren en een grote partij voederbieten te koop aangeboden.¹⁶ In februari 1926 werd de buitenplaats opnieuw te koop aangeboden. De advertentie geeft een goed beeld van de buitenplaats: 'Huize Weltevreden te Zaltbommel, Perceel 1. Een Heerenhuis, bevattende 10 kamers, keuken, badkamer, provisiekamer, bodenkamer, zolder, waterdichten kelder enz., garage en erf, grooten sier- en fruittuin, koepel, druivenkas. Groot ca. 43 Are. / Perceel II. Een Woon- en Koetshuis. bevattende 3 kamers en keuken, grooten stal, grooten zolder en hooizolder, met erf, boomgaard en moestuin, groot ca. 3300 M², 5 modelhokken voor 250 kippen en omrastering.'¹⁷ De buitenplaats werd verkocht aan Adriaan Goeman, die op dat moment aannemer en makelaar was in New York. Hij zou zich kort daarop in Zaltbommel op de buitenplaats vestigen.¹⁸

PERIODE WAGNER-NIJHOFF

Goeman bleef zes jaar eigenaar en verkocht in 1932 Weltevreden aan Pien Nijhoff (1896-1979). Pien, officieel Emma Johanna Henrietta, was een dochter van Wouter Nijhoff, directeur van de bekende uitgever Martinus Nijhoff. Pien was in 1926 getrouwd met Frans Gerard Herman Wagner (1891-1962), die in 1933 aangesteld werd als directeur van de bekende drukkerij

Van de Garde & Co in Zaltbommel. Deze internationaal opererende drukkerij, die veel drukwerk verzorgde voor Martinus Nijhoff, was in 1932 overgenomen door deze firma. Het echtpaar gaf de buitenplaats om onbekende redenen een nieuwe naam: De Ezel. Een sculptuur van een ezel siert nog steeds de voorgevel. Het is een opmerkelijke naam voor een buitenhuis, die men vanaf die tijd als een 'ondernemersvilla' zou kunnen beschouwen. Aan de westzijde werd het terrein flink uitgebreid. Daar werd een diepe tuin met landschappelijke inrichting aangelegd. In 1932 kreeg de Haagse architect A.M. de Rouville de Meux¹⁹ opdracht het huis zowel van binnen als van buiten te verbouwen tot een moderne directeursvilla.²⁰

In opdracht van het echtpaar Wagner-Nijhoff voerde de Haagse restauratiearchitect R.J. Hirschig rond 1950 een nieuwe verbouwing uit. Aan de noordoostzijde van het herenhuis werd een opmerkelijk basse-cour (voorhof) gecreëerd door de bouw van een zuidelijke en een oostelijke dwarsmuur, met haaks op de middenas geplaatste bijgebouwen met op de hoeken geblokte pilasters, bekroond met siervazen. Aan de noordzijde was het bijgebouw met een lichtgebogen tuinmuur verbonden met de noordhoek van het herenhuis. Ook aan de zuidzijde is de basse-cour afgesloten met een dergelijke muur.²¹

Toen Zaltbommel rond de buitenplaats een nieuwbouwwijk aanlegde, werd in de zuidoostvleugel een tweede woning ingericht en werd de oprijlaan verkocht aan de gemeente. Dit werd de Johan van Oldenbarneveldtstraat. Over een deel van de buitenplaats werd aan de westzijde de Prins van Oranjestraat aangelegd. De verkleinde tuin werd heringericht, waarbij vooral een duidelijke 'afsluiting' ten opzichte van de nieuwe wijk werd nagestreefd. Hierbij werd de hulp geroepen van de bekende tuinarchitecte Mien Ruys. Het buiten de nieuwe omgrenzing gelegen koetshuis werd in 1952 in opdracht van de Vereniging voor buitengewoon lager onderwijs verbouwd tot een lagere school.²² Een deel van de tuin met prachtige rode beuk bleef in het openbaar groen gehandhaafd. Frans Wagner overleed in februari 1962 op de buitenplaats. Zijn zerk op de algemene begraafplaats van Zaltbommel is versierd met een ezel. De bui-

¹⁵ Zalt-Bommelsche Courant, 9 mei 1917.

¹⁶ Provinciaal Noordbrabantsch en 's Hertogenbosche courant, 22 december 1917.

¹⁷ Nieuwe Rotterdamse Courant, 23 februari 1926.

¹⁸ In 1927 werd in een advertentie door mevrouw Goeman van Huize 'Weltevreden' gevraagd om een 'flinke Dienstbode'. Het Weekblad voor Zaltbommel, Bommeler en Tielerwaard, 27 juni 1930.

¹⁹ Abraham Mattheus de Rouville de Meux, geboren in Den Haag in 1893, studeerde aan de TH Delft, 1922 studie afgesloten, van 1927-1930 assistent in Delft. Hij vestigde zich in Den Haag als architect. Zijn archief bevindt zich in Het Nieuwe Instituut.

²⁰ RAR, toegang 3018 Gemeente Zaltbommel 1929-1960, inv. nr. 1324

²¹ Idem, inv. nr. 1873-1874. Het archief van R.J. Hirschig in Het Nieuwe Instituut

²² Idem, inv. nr. 1870.

tenplaats werd vervolgens bewoond door zijn opvolger, Frederik Antonie Thomése (1927-1979) die van 1962 tot 1979 de drukkerij en uitgeverij leidde.²³

HET BEGRIP BUITENPLAATS

Het complex Weltevreden wordt – voor zover bekend – voor het eerst in 1886 in een verkoopadvertentie Buitenplaats Weltevreden genoemd.²⁴ Wat verstond men precies onder die term? In recente woordenboeken komt men naast elkaar de termen buiten, buitengoed, buitenverblijf tegen, terwijl tot ver in de achttiende eeuw de term hofstede gebruikt werd. Hofstede betekende zowel bouwperceel grond, boerderij als voor buitenhuis met tuin en park. In het *Woordenboek van de Nederlandse Taal* van 1902 wordt een buitenplaats omschreven als een 'lustverblijf op het land, gewoonlijk groter dan een optrekje en kleiner dan een buitengoed'.²⁵ Bijzonder dat in deze omschrijving de elementen tuin en park in het geheel niet worden genoemd, terwijl in recente definities (vaak voortkomend uit de hedendaagse wet- en regelgeving) tuin en park juist een centrale rol spelen. Er bestonden echter ook in de negentiende eeuw buitenplaatsen waarbij tuin en park een minder belangrijke rol speelden, zoals jachthuizen. Uit het lemma in het *Woordenboek* blijkt de tendens het woord buitenplaats te vereenzelvigen met het hoofdgebouw, terwijl we daarvoor eigenlijk het woord buitenhuis dienen te gebruiken. Bij Weltevreden wordt uiteindelijk de term buitenplaats vervangen door herenhuys. Onder een buitenplaats wordt tegenwoordig verstaan een landhuis met bijgebouwen, veelal met tuin en park, gesticht

om voor kortere of langere tijd op het platteland te verblijven. Het complex fungeerde zeker ook als statussymbool voor de opdrachtgever en bood de eigenaar bovendien mogelijkheden om eventueel met de buitenplaats verbonden landerijen, bossen en industriële bedrijven te beheren.²⁶ Deze definitie is ontwikkeld voor negentiende- en twintigste-eeuwse fabrikantenbuitenplaatsen. Ook is een onderverdeling naar verblijfsduur mogelijk: permanente, semi-permanente en niet-permanente bewoning. Op de permanente buitenplaats woonde men het gehele jaar, op de semi-permanente een seizoen en op een niet-permanente buitenplaats verbleef men zeer tijdelijk, bijvoorbeeld slechts een zondag of voor de jacht.

In het geval van Weltevreden hebben we aanvankelijk te maken met een buitenplaats voor burgers die binnen de stad woonden en hun vrije tijd doorbrachten op de buitenplaats. Toen vanaf 1881 grootgrondbezitter Van Dam van Hekendorp zich op Weltevreden vestigde en zich daar met de paardenfokkerij bezig hield werd het een permanente buitenplaats. Ook Frans Wagner van drukkerij Van de Garde & Co. in Zaltbommel ging er met zijn vrouw vanaf 1932 permanent wonen. ■

23 RAR, Archief Van de Garde met inleiding op inventaris van S. van Dormalen. De recente bewoningsgeschiedenis is niet onderzocht.

24 *Het Nieuws van den Dag*, 22 december 1886

25 M. van den Broeke, 'Het pryel van Zeeland', *Buitenplaatsen op Walcheren 1600-1800* (Hilversum 2016), p. 27

26 Zie B. Olde Meierink, *De buitenplaats*, in: E. Gelderman en J. Hagedoorn (red.), *Een aardsch paradijs, De buitenplaatsen Boschwijk, Landwijk en Veldwijk nabij Zwolle* (Zwolle 1994), p. 14-15. Ook opgenomen in E.J. Haslinghuis & H. Janse, *Bouwkundige Termen, Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie* (Utrecht 1985)

> DE OP HET ZUIDWESTEN GERICHTE
ACHTERGEVEL VAN HET CORPS DE
LOGIS MET AAN WEERSZIJDEN
EEN ZIJVLEUGEL

DE NATIONALE MONUMENTENORGANISATIE

In 2014 werd de Nationale Monumentenorganisatie opgericht als nieuwe verbindende monumentenorganisatie. NKS-directeur Heidi van Limburg Stirum sprak met NMo-directeur Robert Quarles van Ufford over de NMo en de Nederlandse kastelen en buitenplaatsen.

KASTELEN BIJ DE NMO

De Nationale Monumentenorganisatie is ook voor de kastelen en buitenplaatsen in Nederland een belangrijke speler. Kastelen als Slangenburg in Doetinchem, de kasteeltoren in IJsselstein, kasteel Radboud in Medemblik, de Kronenburgertoren in Nijmegen en de ruïnes van Brederode en Strijen zijn maar een paar van de objecten die door deze nieuwe organisatie en de aan haar verbonden Stichting Monumentenbezit worden beheerd.

De NMo fungeert daarnaast als stimulerend en faciliterend samenwerkingsorgaan voor de professionele monumentenorganisaties. Door de aanwezige schaalgrootte en inhoudelijke kennisdienstverlening en vermogensbeheer kan een kwalitatief goed pakket van diensten en advisering over monumenten worden aangeboden. Ook worden vanaf dit jaar meerdere kennisbijeenkomsten georganiseerd over actuele onderwerpen in de erfgoedsector.

> KASTEEL SLANGENBURG IN DOETICHEM. FOTO NMO

Teneinde monumenten beter tot hun recht te laten komen in hun omgeving stimuleert de NMo lokale initiatieven, bijvoorbeeld met organisaties van vrijwilligers ter plaatse. Een goed voorbeeld is het Slot Assumburg in Heemskerk. Daarin is nu een goedlopend hostel met trouwlocatie gevestigd en de NMo wil vooral zorgen dat er op lokaal niveau initiatieven worden ontplooid die bijdragen aan een verdere publieksbeleving van het kasteel in de omgeving. Zo kunnen vrijwilligers worden ingezet bij het onderhoud van de tuin, om zo ook de relatie tussen kasteel en tuin te versterken. Ook op Brederode is het niet de NMo zelf die de werkzaamheden uitvoert, maar ook daar werkt zij door de inzet van een lokale vrijwilligersorganisatie, die het behoud van

> KASTEEL RADBOUD IN MEDEMBLIK. FOTO NMO

en het draagvlak voor erfgoed helpt versterken. Deze aanpak werkt goed: door ter plaatse gebruik te maken van gedreven vrijwilligersorganisaties ontstaat een goede verbinding tussen lokale betrokkenheid en identiteit enerzijds en een professionele borging van nationaal erfgoed anderzijds.

NATIONAL TRUST

De Engelse National Trust is een voorbeeld voor de NMo. De Nationale Monumentenorganisatie werd in 2014 opgericht door een aantal van de grootste monumentenbeherende verenigingen en instellingen in Nederland, waaronder Natuurmonumenten, Geldersch Landschap en Kasteelen, Hendrick de Keyser en Boei. Het is een organisatie van professionele erfgoedbeheerders met kennis van beheer en onderhoud. Aanleiding voor de oprichting was een veranderende houding bij de rijksoverheid ten opzichte van zijn eigen monumentenbezit. Het Rijk stootte in die periode een aantal monumenten af, vooral die objecten die niet direct een concrete gebruiksfunctie hadden, zoals ministerie of overheidskantoor.

Aanvankelijk was het idee om deze monumenten aan lokale overheden of particulieren over te dragen, maar dat bleek weinig succesvol. Toen werd vanuit de monumentenwereld zelf de NMo opgericht om deze monumenten duurzaam te beheren. Belangrijk daarin is niet alleen het behoud van het bestaande, fysieke monument, maar ook het verhaal van het object of de locatie. Kennis geeft verdieping, zorgt voor draagvlak en aandacht bij de bezoekers en de omwonenden. Een goed voorbeeld is de jaarlijkse Open Monumentendag, waar tienduizenden belangstellenden de moeite nemen om gebouwd erfgoed te bezoeken. Ook de Dag van het Kasteel, die eveneens grote aantallen bezoekers op de been brengt, is zo'n manier om monumenten beleefbaar te maken.

De NMo nam weliswaar een groot pakket door het Rijk afgesto-

ten monumenten over, maar zij zoekt zeker ook de samenwerking met particuliere monumenteneigenaren en andere particuliere erfgoedorganisaties. De organisatie staat los van het Rijk.

FINANCIERING

Als bruidsschat, bij de overdracht van de 29 monumenten, kreeg de NMo ruim 60 miljoen euro mee. Het dividend van deze schenking wordt gebruikt om de objecten te onderhouden. Daartoe is een beleggingsstatuut opgesteld. Er wordt gestreefd naar een rendement van minimaal 2% per jaar, omdat er 1,2 miljoen nodig is voor de instandhouding en het exploitatiesaldo te dekken. De deelnemende organisaties behalen zelf gemiddeld zo'n 4% rendement, dus deze doelstelling is zeker realistisch te noemen. Door de bundeling van organisaties die de NMo vormt, kan zij in de praktijk efficiënter werken.

SAMENWERKING

Robert Quarles van Ufford was voor hij deze nieuwe uitdaging aanging, al werkzaam in de culturele sfeer als secretaris-generaal van de nationale UNESCO en daarvoor als diplomaat. Zijn achtergrond is historicus, met grote belangstelling voor cultureel erfgoed en (internationaal) cultuurbeleid. Erfgoed is voor hem een rode draad in zijn loopbaan. Het gaat daarbij niet alleen om het behoud van de monumenten zelf, maar ook om het vertellen van het verhaal en de geschiedenis achter deze monumenten. Gezamenlijk vormen zij ons erfgoed en onze identiteit; en dat erfgoed bepaalt mede wie wij zijn en wat wij doen. We willen deze verhalen en de monumenten die onze identiteit hebben gevormd voor volgende generaties bewaren. Als directeur van de NMo kan hij die doelstelling vorm geven en zich inzetten voor het behoud van onze monumentale erfenis. Hij hoopt dat de NMo door uitbreiding van het aantal leden en diensten nog meer draagvlak en inkomsten kan genereren.

> KASTEEL ASSUMBURG IN HEEMSKERK. FOTO NMO

> RUINE VAN TEYLINGEN IN TEYLINGEN. FOTO NMO

Sinds hij in maart 2015 directeur is geworden, ziet hij het als zijn taak om partijen met een overeenkomstig doel bij elkaar te brengen. Het erfgoedveld in Nederland was daarvoor sterk geïragmenteerd (regionaal en thematisch). Samenwerking kan veel goeds brengen, maar moet niet van bovenaf worden opgelegd. De partijen moeten organisch naar elkaar toe groeien en hun gezamenlijk belang leren herkennen. Het gaat er niet om van de NMO een grote organisatie te maken, maar de taak uit te voeren om bestaande instellingen bij elkaar te brengen. Het is geen belangenorganisatie, maar een ontmoetingsplek van professionele monumentenorganisaties om ze inhoudelijk bij elkaar te brengen. De precieze vorm groeit vanzelf, een goed model krijgt vorm in de praktijk. Het gaat erom monumenten goed te beheren en het verhaal beter over het voetlicht te brengen. Daarvoor zal altijd geld nodig zijn. Verdienmodellen moeten zorgvuldig op maat gemaakt worden, zodat ze passen bij de individuele situatie.

LANDSCHAPPEN

In december 2016 sloten ook de gezamenlijke provinciale Landschappen zich aan bij de NMO. Zij beschikken over een

aanzienlijke hoeveelheid monumenten die veelal onlosmakelijk zijn verbonden met het omringende Landschap. Juist de samenwerking tussen gebouwd erfgoed en de omliggende natuur is in deze tijd van grote waarde.

Het lidmaatschap wordt ervaren als een verrijking voor het ledenbestand van de NMO, waar inmiddels naast grote organisaties als Natuurmonumenten en Staatsbosbeheer ook middelgrote monument beheerende organisaties zoals Stadsherstel Utrecht onderdeel van uitmaken. Voor de Landschappen is het van belang dat zij directe toegang krijgen tot de diensten en kennisbundeling van de NMO. Veel provinciale Landschappen beheren kastelen en buitenplaatsen met hun omringende tuinen en parken. ■

> BUITENPLAATS DE TROMPENBURGH IN 'S-GRAVELAND. FOTO CHIEL VAN DIEST

BOEKEN

> door Fred Vogelzang

C. Boschma-Aarnoudse, *Buitenplaatsen in de Purmer. Investeren en buiten leven in een Noord-Hollandse polder* (z.p. 2016), ISBN 978 90 78381 88 4

De auteur, die in 2003 promoveerde op een onderzoek naar Edam, heeft deze studie naar de Purmerse buitenplaatsen in twee delen gesplitst. In een aantal chronologische en thematische hoofdstukken schetst ze de geschiedenis van de Purmer en de rol van buitenplaatsen daarin, in een tweede deel bespreekt ze de individuele buitenplaatsen in deze Noord-Hollandse polder. Ze benadrukt dat, vergeleken met de Beemster, de Purmer niet alleen veel kleiner was, maar ook veel minder buitenplaatsen kende. Bovendien behoorden de Amsterdammers, die er de buitenplaatsen aanlegden, vaker tot het tweede garnituur. De polder, waarvan de percelen in 1619 door loting werden verdeeld, was in de lengte door drie wegen doorsneden. De meeste van de bijna twintig buitenplaatsen lagen aan een van die lange wegen. Vier waren gericht op de ringdijk.

Het verhaal opent met een algemene inleiding over de opkomst van het landleven, de uitbreiding van Amsterdam en het verlangen om in de handel verdiend geld in land te investeren. De twee polen uit de ondertitel, natuurbeleving en economische investering, die de motieven vormen voor de aanleg van buitenplaatsen, komen steeds terug in het boek, maar doordat de inleidende hoofdstukken nogal door elkaar lopen, biedt dat spanningsveld geen duidelijke rode draad voor het boek. Ook is de auteur niet consequent. Zo spreekt ze over de achteruitgang van de landbouw in de achttiende eeuw met als gevolg dat de Amsterdamse buitenplaatsen worden opgekocht door de elite uit omringende stadjes als Edam, Purmer en Monnikendam, in andere hoofdstukken wordt juist beweerd dat het met crisis in de landbouw wel meeviel en dat de regenten van die stadjes juist geen belangstelling hadden voor de 'extravagante' buitenplaatsen van de Amsterdammers.

Wat ten enen male ontbreekt is (naast een annotatie) een cijfermatige onderbouwing. Dat is misschien veroorzaakt door gebrek aan bronnen, maar als het verschijnsel buitenplaats in verband wordt gebracht met 'investeren', zoals de ondertitel suggereert, dan wordt de verwachting gewekt dat die thematiek concreet wordt uitgewerkt. Hoeveel kosten koop en aanleg van een buitenplaats en hoeveel bracht zo'n buitenplaats op? Was het een gunstige investering? Dat is des te meer interessant om te weten, omdat geïmpliceerd wordt dat buitenplaatsen in perioden van crisis een blok aan het been gingen vormen en daarom verkocht werden. Dat maakt nieuwsgierig naar de motieven en de economische middelen van de nieuwe kopers. Hoe verhiel het economisch ingegeven motief van 'investering' zich tot de keuze

voor 'buiten leven'? Als een buitenplaats geen goede investering was, hoeveel had men dan over voor het buiten leven? Op dit soort vragen vindt de lezer geen helder antwoord.

Ondoorzichtig is de terminologie: het woord buitenplaats duikt pas in de loop van de achttiende eeuw op en daarvoor gebruikten tijdgenoten termen als hofstede en herenhuisinge. Niet alleen Boschma zelf gebruikt de woorden buitenhuis en buitenplaats door elkaar, maar ook is niet goed na te gaan of de objecten die ze bestudeert altijd buitenplaatsen betreffen. Het beschrijven van de geschiedenis van de Purmerse buitenplaatsen wordt gehandicapt door gebrek aan bronnen en het bijna volledig ontbreken van afbeeldingen. Omdat ze allemaal zijn afgebroken, kan ook niet op basis van bouwkundig onderzoek een reconstructie worden gemaakt. Archeologisch onderzoek lijkt eveneens te ontbreken. De weinige afbeeldingen die er zijn maken een onbetrouwbare indruk. Zo zijn er ontwerptekeningen van twee huizen door Vingboons, maar geen bewijs dat de bouw ook precies volgens die tekeningen is uitgevoerd. Van het indrukwekkende buiten Westwijk bestaat een schilderij uit 1637. Eigenaar Tholinx wijst daarop trots naar zijn huis, omringd door een prachtige tuin. Maar is dit een realistische weergave? De polder is in het jaar van afbeelding nauwelijks twintig jaar daarvoor drooggevallen en het buiten zelf is pas enkele jaren oud. De afbeelding toont echter een door grote, volwassen bomen omringd huis met een complete parterre. Het komt me voor dat het hier dus om een gewenste en niet een bestaande situatie gaat.

Bij veel van de buitenplaatsbeschrijvingen moet de auteur zich gedwongen door gebrek aan informatie beperken tot genealogische informatie van de bewoners, gelardeerd met anekdotes die vaak slechts perifeer met de buitenplaats in kwestie te maken hebben. We leren dus weinig over de buitenplaatsen, maar wel wordt duidelijk dat veel van de Purmerse elite familiebanden bezaten en vaak tot de doopsgezinden behoorden. Interessant is de verschuiving van het eigendom van Amsterdammers naar lokale boeren en regenten. Niet geheel duidelijk wordt of dat ook een ander gebruik en een ander maatschappelijk aanzien van de buitenplaats met zich meebrengt. Hoe dan ook, net als langs de Vecht in Utrecht, worden veel buitenplaatsen door de economische crisis aan het einde van de achttiende eeuw voor sloop verkocht. Dat is echter niet de enige reden. Net als bijvoorbeeld Van den Broeke laat zien voor Zeeland, spelen hier problemen met de erfopvolging. Dit mooi verzorgde boek vraagt terecht aandacht voor de buitens in de Purmer, maar helaas is het eerste deel nogal gefragmenteerd.

M. Magnée-Nentjes, H. Joosten en T. Martens, *Het verdwenen kasteel Heumen en zijn bewoners 1188-1880. Resten van een kleurrijk verleden* (Heumen 2016)

Van kasteel Heumen rest niet meer dan een wat hobbelig grasveldje nabij de Maas. In 1980 heeft er een opgraving plaatsgevonden. De gegevens daarvan zijn pas onlangs uitgewerkt. Een lokale archeologiewerkgroep heeft de afgelopen jaren de vondsten schoongemaakt en onderzocht en op basis daarvan is deze publicatie ontstaan. Een 'castrum de Homen' wordt in een oorkonde uit 1188 voor het eerst genoemd, al is er, zoals vaker bij middeleeuwse bronnen, discussie over de betrouwbaarheid van dit jaartal. Dat belette Heumen niet om in 1988 haar 800-jarig bestaan te vieren.

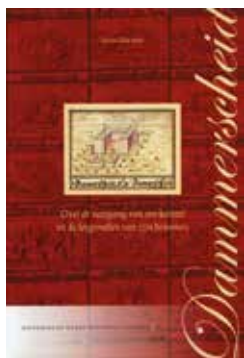

Op basis van de opgravingen lijkt kasteel Heumen te zijn begonnen als een zaalbouw van 24x11 meter, door de auteurs consequent als de donjon aangeduid. Later zijn aan deze zaal twee kleinere vleugels gebouwd, waardoor het geheel een opvallende kruisvorm kreeg.

In deze publicatie wordt ook een beschrijving van het interieur gegeven, waarvan de bron onduidelijk is. De eerste afbeeldingen van Heumen stammen uit de achttiende eeuw, als het kasteel al diverse malen ingrijpend is verbouwd. De archeologen kunnen de bouwkundige ontwikkeling via de plattegronden enigermate reconstrueren, maar de fundamenteën geven geen inzicht in het gebruik van de ruimten. De middeleeuwse donjon of zaalbouw is aan het einde van de zestiende eeuw zo zwaar beschadigd, dat hij is afgebroken. Halverwege de zeventiende eeuw werd de adellijke militair Ludolf van Steenhuijs eigenaar. Hij verbouwde wat er restte van het kasteel tot een bij zijn status passende, comfortabele woning. Ook latere bewoners hebben er, gezien de archeologische vondsten, een luxueuze levensstijl op na gehouden. Ergens rond 1800 werd het kasteel nogmaals gemoderniseerd. Verkoop in 1877 mislukte, waarna het kasteel ter afbraak werd aangeboden. Aan het begin van de Tweede Wereldoorlog deed archeoloog en latere kastelenhoogleraar Jaap Renaud er voor het eerst archeologisch onderzoek. Als altijd was de onderzoekstijd beperkt en kon ook niet overal gegraven worden. Hij dateerde op basis van de toen gedane vondsten het kasteel in de tweede helft van de veertiende eeuw. In 1980 werd opnieuw gegraven. De vondsten die toen werden aangetroffen zijn dus pas nu uitgewerkt. Dat leidde tot een aanpassing van de datering, maar er is wel onzekerheid. De zaalbouw is in baksteen uitgevoerd en die duikt in het midden van Nederland pas aan het begin van de dertiende eeuw op. De oudste vondsten dateren wel van rond 1200.

F. Gerards, *Dammerscheid. Over de neergang van een kasteel en de lotgevallen van zijn bewoners* (Heerlen 2016), ISBN 978 90 822416 5 5

Dat kasteelonderzoek op nog minder dan een bult in het landschap (zoals bij Heumen) gebaseerd kan zijn, bewijst deze 'labour of love' van psycholoog en psychiater Gerards over het verdwenen kasteel Dammerscheid bij Voerendaal. Gerards, die zelf het Voerendaalse herenhuis Haeren bewoont, probeert op basis van archiefmateriaal de geschiedenis van Dammerscheid te reconstrueren, maar stuit op grote hindernissen. Zo is er geen enkele betrouwbare afbeelding van het huis te vinden. De enige tekening die Dammerscheid zou weergeven, is waarschijnlijk fantasie of in ieder geval niet ter plekke gemaakt. Zelfs kennis over de locatie van het kasteel is verloren gegaan. Een verhoging in een Voerendaals park waarvan altijd werd aangenomen dat zich er de resten van Dammerscheid onder bevinden, blijkt de plek van een oudere motte. Al met al blijkt over de geschiedenis van huis Dammerscheid weinig met zekerheid te melden. Er zijn enkele achttiende-eeuwse boedelbeschrijvingen, maar die beperken zich tot een paar kamers en geven geen volledig beeld van het huis, dat in ieder geval omgracht was en een voorburch had. Daarnaast behoorden enkele pachtboerderijen en wat landerijen tot het bezit van de heren van Dammerscheid. Deze publicatie is feitelijk dan ook geen volledige geschiedenis

van het Voerendaalse kasteel uit de titel, maar concentreert zich op enkele generaties van de familie Van Elmpt, die het huis in het midden van de zeventiende eeuw via huwelijk met een meisje Van Dammerscheid in bezit kreeg. Geluk bracht haar nieuwe bezit de familie niet. Gerards dist vele anekdotes op die laten zien dat de Van Elmpts al snel in grote financiële problemen kwamen en daar eigenlijk nooit uit zijn gekomen. Dat wil niet zeggen dat de familie geheel ten onder ging. Door de weinige inkomsten die men uit landbezit en pacht wist te verwerven, vooral in te zetten voor de opleiding van de kinderen, wisten twee zoons in buitenlandse militaire dienst een schitterende carrière te maken. Een bracht het tot commandant van de stad Praag, de andere tot gouverneur van Riga. De andere kinderen echter kwamen minder goed terecht. Veel onderlinge ruzies leidden tot onverkwikkelijke taferelen en aan de onafgeloste leningen ontsnapte men slechts door nieuwe leningen af te sluiten. Dat wankende financiële bouwwerk moest een keer instorten en dat leidde uiteindelijk ook tot de ondergang van het kasteel Dammerscheid. In het midden van de achttiende eeuw waren de gebouwen op de voorburch al zo vervallen door achterstallig onderhoud, dat ze deels afgebroken moesten worden en ook het hoofdhuis werd niet tijdig gerepareerd. Het dak lekte, vele ramen ontbraken en steeds meer kamers werden aan de elementen overgelaten. Uiteindelijk hokten de laatste bewoners in enkele kamertjes. Toen de laatste freule in 1809 overleed, was het huis tot een ruïne vervallen. Deze ruïne, die een halve eeuw geleden nog enigermate herkenbaar in het landschap lag, is na de aanleg van een park zo grondig opgeruimd, dat tegenwoordig de exacte locatie niet meer valt vast te stellen. In het park zijn waterpartijen aangelegd, waarschijnlijk moet daar de plek van het kasteel gezocht worden.

Deze publicatie is gebaseerd op veel zoekwerk, maar voor het algemene kader is soms gebruik gemaakt van niet voor de hand liggende studies. Het ontbreekt natuurlijk aan beeldmateriaal van het object en dat maakt het extra jammer, dat veel van de in het boek geplaatste foto's van slechte kwaliteit zijn. Het boek zelf is luxe uitgevoerd. Het is al met al waardevol dat ook minder belangrijke kastelen als Dammerscheid historisch worden onderzocht. De studie geeft een inkijkje in het leven van een laagadelijke familie, die nauwelijks het hoofd boven water kan houden.

R.W.Chr. Dessing, *Haagse en Leidse buitenplaatsen. Over landelijke genoegens van adel en burgerij* (Heemstede 2016), ISBN 978 90 8258 030 6

Na zijn publicatie over Amsterdamse buitenplaatsen richt Dessing zijn aandacht dit keer op Leiden en Den Haag. Volgens de achterflaptekst zouden vooral Hagenaars in die streek – het boek richt zich vooral op de buitenplaatsen langs de duinen tussen Den Haag en Hillegom – buitenplaatsen bezitten, maar dat wordt gelogenstraft door de inhoud. Veel van de opgevoerde eigenaren en bewoners blijken van elders afkomstig; het is zelfs onduidelijk of het merendeel inderdaad uit de Hofstad afkomstig is. Na een inleiding worden zo'n veertig buitenplaatsen en kastelen behandeld, geografisch verdeeld over enkele hoofdstukken. De lemma's zijn nogal verschillend van lengte, inhoud en aanpak, waarschijnlijk ingegeven door de beschikbare literatuur. In de monumentenbeschrijvingen rijgt de auteur anekdotes over huis, tuin en bewoners tot een toegankelijk verhaal aaneen. Zijn vlotte pen gaat er af en toe met hem vandoor: formuleringen raken van de rails en alinea's die weinig met elkaar te maken hebben, volgen elkaar dusdanig op, dat verbanden worden gesuggereerd die er niet zijn. Daaronder leed zijn Amsterdamse boek ook al. Voor een breed publiek is dit een leuke gids, ook omdat er infor-

matie over bezoekmogelijkheden is opgenomen. Helaas ontsiert de inleiding, die de lemma's voorafgaat, het boek. Dessing probeert daar heel veel kennis over buitenplaatsen en kastelen samen te ballen, maar vertilt zich. Opvallend is bijvoorbeeld de introductie van een eigen, van de in de kastelenkunde gangbare definitie afwijkende omschrijving van 'kasteel'. Zo'n nieuwe omschrijving kan een verrijking of zelfs een herijking van het begrip betekenen, maar de in dit boek voorgestelde definitie waaiert enorm uit. Dessing baseert zich op de Latijnse term *castellum*, die legerplaats betekent, en komt vandaaruit tot de definitie 'een laat (middeleeuws) bouwwerk dat gebouwd is om oorlogen en onlusten te doorstaan'. Wat een 'laat' bouwwerk inhoudt, is onduidelijk maar misschien moeten we hier uitgaan van een abusievelijk gebruik van de haakjes. De toevoeging 'gebouwd om oorlogen en onlusten te doorstaan' is echter onwerkbaar. Elk fort, kazerne, bunker, legerplaats of ander militair object is met dat doel gebouwd en dus een kasteel geworden. Kastelen die meer als statusobject of vanuit sociaal-economische motieven zijn gebouwd, vallen erbuiten. Lastiger nog is het centraal stellen van het motief van de bouwer. Omdat daarover bijna alle bronnen ontbreken, is niet alleen heel vaak de bouwheer onbekend, maar zijn de motieven voor de bouw niet te achterhalen. En is het niet de hoop van iedere huiseigenaar dat zijn woning oorlog of onlusten het hoofd weet te bieden?

De inleiding kent diverse formuleringen die geen recht doen aan de stand van de wetenschap. Bijvoorbeeld dat in Utrecht het aantal riddermatigen in de loop van de zestiende eeuw snel toenam in verband met de invoering van de categorie 'ridderhofstad'. Die toename is juist niet aantoonbaar. De discussies in het Utrechtse gaan in die periode eerder over het lage aantal huizen dat deze indicatie krijgt dan over een grote groei van de ridderschap. Ook twijfelachtig is de opmerking, dat de opkomst van buitenplaatsen verbonden is met 'herstel van de godsdienstonrust'. Even aannemend dat de onrust niet wordt hersteld maar dat het land herstelt van de onrust, wordt volledig voorbijgegaan aan oorlog, economie en de invloed van het buitenland. Anders dan het hierboven besproken boek over de Purmer ontkent Dessing enige economische motieven bij de aanleg van buitenplaatsen. Zonder bronvermelding is het lastig na te gaan, waarop de auteur zich baseert en ook lijkt er nogal rigoreus in de tekst te zijn gesneden. Daarmee zijn misschien verklarende verbanden en nuanceringen weggevallen. Nu staan er hier en daar verweerde alinea's, die om uitleg smeken. Twee voorbeelden: 'gedurende de 17de eeuw speelde in de omgang tussen adel en de gefortuneerde kooplieden altijd een sentiment'. Welk sentiment dit is, mag de lezer zelf invullen en wat daarvan de invloed is op buitenplaatsen en kastelen, toch het onderwerp van dit boek, blijft duister. Vergelijkbaar is een zin als 'er was veel opportunisme en beide groepen [adel en kooplieden in Oost- en Noord-Nederland] hadden een grote hang naar macht'. Dat zal wel, maar enige uitleg zou hier verhelderend werken, vooral omdat het bedoeld is als verduidelijking van de vrijheid die Amsterdamse kooplieden zouden genieten. Wat zegt een Oost-Nederlandse relatie tussen adel en kooplieden over Amsterdammers? Vaker gebruikt Dessing voorbeelden van elders om iets te duiden over Zuid-Holland, zonder dat wordt onderbouwd waarom zo'n vergelijking hout snijdt. Ook in de lemma's zelf komen af en toe slordigheden voor. Jammer, want juist zo'n publieksboek heeft grote invloed

op het beeld van buitenplaatsen en kastelen bij de algemeen geïnteresseerde bezoeker en dat zou gefundeerd moeten zijn op de nieuwste stand van onderzoek.

Martin Bunnik, *Huis te Vogelenzang en de familie Barnaart* (Bloemendaal 2016)

Op een oude strandwal bij het dorp Vogelenzang ligt het gelijknamige huis, dat al aan het einde van de dertiende eeuw in de bronnen voorkomt. In die tijd was het in de duinen gelegen huis een jachtverblijf voor de Hollandse graven. De eerste tekening uit het jaar 1600 laat een eenvoudig huis zien op een omgracht eiland, dat de vorm heeft van een vierkant kasteel met op elke hoek een ronde toren. Dit afgebeelde gebouw is niet het jachtslot van Floris V, maar een later buitenplaatsje dat misschien door de Amsterdamse advocaat en notaris Maarten Bitter is gebouwd, nadat hij de gronden in de omgeving had laten afzanden. Het zou wel de locatie van het jachtslot kunnen zijn en de contouren nodigen uit om hierin een vierkant kasteel te willen zien. Of dat historisch juist is, is niet na te gaan.

In de zeventiende eeuw wordt op deze plek opnieuw een huis gebouwd, een fraaie hofstede met een ophaalbrug. Uit het jaar 1726 zijn van dit huis twee tekeningen bekend, die echter niet hetzelfde huis kunnen voorstellen. Op de ene tekening is een rechthoekig gebouw van twee verdiepingen met een toren afgebeeld, op de andere is eveneens een (veel kleinere) toren te zien maar gaat het om een eenlaags huis met twee barokke gevels. In die tijd is Vogelenzang inmiddels in handen van de Amsterdamse koopliedenfamilie Graafland. In de achttiende eeuw volgen nogal wat verkopen, tot het in 1807 in handen komt van Willem Philip Barnaart. Deze telg van een uit Vlaanderen afkomstig doopsgezind geslacht dat in de Nederlanden fortuin maakte, bracht het onder Lodewijk Napoleon tot burgemeester van Haarlem. In zijn familie is het huis tot op heden gebleven.

Nabij het Huis te Vogelenzang lag nog een buitenplaats, het Teylingerbosch. Aanvankelijk was dat de belangrijkste van de twee, maar uiteindelijk werden beide huizen en parken samengevoegd en was het vooral Vogelenzang dat de eerste viool ging spelen. De auteur gaat in op het wel en wee van de nazaten van Willem Philips. Met name een latere schoonzoon Boreel, die nogal van paardenrennen hield en enorme bedragen moet hebben vergokt, heeft er veel van het grote familiekapitaal doorheen gejaagd. Toch bleven de Barnaarts in de omgeving van hun buitenplaats een belangrijke sociaal-maatschappelijke invloed uitoefenen, als werkgever, weldoener en in het bestuur. Een belangrijk deel van de publicatie is gewijd aan de geschiedenis van het park en het landgoed, de omringende boerderijen en de jacht. Want die is altijd een centrale rol blijven spelen bij deze buitenplaats, die niet voor niets vlakbij een zeer aantrekkelijk jachtgebied is gesticht. Ook toen veel van het grondgebied aan de Amsterdamse waterleidingmaatschappij was verkocht, bleef het jachtrecht voorbehouden aan de eigenaren van het Huis te Vogelenzang. Dit was een reden dat door de jacht gegrepen leden van het Koninklijk Huis hier regelmatig te gast waren. Helaas is veel van het interieur verloren gegaan. Het huis zelf is nog steeds in particulier bezit. Andere buitens van de Barnaartfamilie hebben inmiddels een andere functie gekregen, zoals het naastgelegen Teylingerbosch, dat nu een kantoor herbergt.

"In de middeleeuwen had Eymerick een verdedigingsfunctie als centrum van de vrije heerlijkheid Heeze, Leende en Zesgehuchten. Nu is het middeleeuwse slot onderdeel van kasteel Heeze."

Sinds 1760 is de naam van onze familie hieraan verbonden. Zelf ben ik hier drie tot vier dagen per week aanwezig om van alles te regelen. Er is veel te doen. Een deel wordt bevoond door mijn vader, de museale stijlkamers zijn toegankelijk voor publiek en het slot en het koetshuis worden verhuurd voor evenementen. Gelukkig wordt de stichting bijgestaan door veel vrijwilligers."

"Heeze is een van de weinige kastelen in Brabant die nog authentiek zijn ingericht. Mijzelf spreekt het geheel van het complex aan. De gebouwen, de inrichting, de omgeving met grachten en landerijen, de geschiedenis, ze vormen een uniek samenhangend geheel."

*S.E. baron van Tuyll van Serooskerken
bestuurslid van de Stichting
Kasteel Heeze*

Donatus
verzekert
vertrouwd
sinds 1852

Monumenten worden met veel zorg omgeven door hun eigenaren en beheerders. Dat is belangrijk en nodig. Net als het kiezen van de juiste verzekering. Al sinds 1852 heeft Donatus ervaring in het verzekeren van monumentale kerken en gebouwen. Als onderlinge maatschappij werken wij zonder winstoogmerk. Wij hebben dan ook geen klanten, maar leden. Maak vrijblijvend kennis met Donatus. Onze expertise zal u verbazen en verrassen, evenals onze jaarlijkse premierestitutie.

Donatus

Dé kerken- en monumentenverzekeraar

www.donatus.nl tel. 073 - 5221700